

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Bouras, N.

Citation

Bouras, N. (2012, November 27). *Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Verloren BV, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20180> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bouras, Nadia

Title: Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Date: 2012-11-27

4 Nederlandse perspectieven op verbondenheid met het land van herkomst, 1960-2010

Dezelfde gedrevenheid van de jaren zeventig onder aanvoering van de sociaal-democraten, zien we nu onder aanvoering van de liberalen en de populistten. De Nederlandse overheid schijnt zich maar niet afzijdig te kunnen houden, zich niet onverschillig te kunnen opstellen. Ze bemoeit zich ermee, vroeger in positieve zin en nu in negatieve zin. Wie van buiten kwam, moet tegenwoordig het geheugen wissen, zijn herinneringen verbijten, het gevoel van heimwee ontkennen en de zaligmakende Hollandsheid toelaten tot de 'middenhersenen'. Op melancholie volgt straf. Dus kan men beter blijven glimlachen.'

Op 7 mei 2011 publiceerde *NRC Handelsblad* een essay van Anil Ramdas waarin hij zich een overtuigd criticus van het Nederlandse minderhedenbeleid betoonde. Hij verweet de overheid een te grote opdringerigheid in de omgang met de eigen culturen van migranten. Hij begreep wel hoe deze overdreven bemoeienis was ontstaan: de eerste Molukse treinkaping in 1975, als vergelding voor de niet ingeloste Nederlandse belofte om wereldwijd te pleiten voor de 'Republiek Maluku Selatan', de vrije republiek der Zuid-Molukken, deed de Nederlandse overheid beseffen dat ze de gedeelde heimwee van migranten zwaar had onderschat. Voortaan zou de Nederlandse overheid zich niet langer afzijdig houden, maar het recht van migranten op behoud van de eigen cultuur beschermen en zelfs faciliteren. Ramdas schetste een beeld waarin de overheid er alles aan deed om minderheden, zoals ze toen werden genoemd, te behagen: 'Migranten konden geld krijgen van de overheid voor hun feestjes, rituelen, herdenkingen en ceremonieën, zolang ze maar onder de noemer van "de eigen cultuur" werden gepresenteerd'. Rond de eeuwwisseling, en in het bijzonder na '9/11' en de moord op Theo van Gogh in 2004, was er sprake van een 'stevige slingerbeweging naar het andere uiterste: de overheid voelt zich nu geroepen om niet de eigen culturen te bevorderen, maar om de eigen culturen te bestrijden!'

Hoe kan de veranderde houding van de Nederlandse overheid, van aanmoediging naar ontmoediging van behoud van de eigen cultuur, verklaard worden? In dit hoofdstuk geef ik antwoord op deze vraag door de Nederlandse perspectieven op de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland, in de periode tussen 1960 en 2010, inzichtelijk te maken. Het beleid dat de overheid formuleerde ter bevordering of ontmoediging van banden met het herkomstland had vaak onvoorziene gevolgen en hing nauw samen met de veranderde perspectieven op integratie. Om te begrijpen hoe en waarom het perspectief van de Nederlandse overheid veranderde, worden in grote lijnen de veranderingen in het migratie- en integratiebeleid geschetst. De

SCHEMA 4 PERCEPTIES VAN DE AARD VAN DE IMMIGRATIE EN IMMIGRANTENVERBLIJF EN BELEIDSPERSPECTIEVEN INZAKE HET NEDERLANDSE INTEGRATIEBELEID (1960-2010). TOEVOEGINGEN AAN HET ORIGINELE SCHEMA ZIJN IN VET WEERGEGEVEN

	Visie op immigratie	Visie op immigranten	Beleidsperspectief integratie	Duiding van verbondenheid met herkomstland
Terugkeergedachte (jaren '60 en '70)	Immigratie is tijdelijk Nederland is geen immigratieland	Tijdelijk verblijf Immigranten keren terug	Geen integratie Behoud eigen identiteit als voorwaarde voor terugkeer	Remigratie bevorderend [aanmoediging van banden]
Minderheden-beleid (jaren '80)	Immigratie is tijdelijk Komst minderheden was historisch unieke gebeurtenis	Bepaalde minderheden (doelgroepen) zijn permanent aanwezig	'Integratie met behoud van culturele identiteit'	Remigratie/ integratie bevorderend [aanmoediging van banden]
Integratiebeleid (jaren '90)	Immigratie is permanent Nederland is immigratieland	Permanente aanwezigheid van immigranten	'Goed burgerschap'. Sociaal-economische participatie (wonen, weten, werken)	Integratie belemmerend [problematisering van banden]
'Integratiebeleid nieuwe stijl' (na 2002)	Immigratie dient te worden afgeremd Nederland is geen immigratieland	Permanente aanwezigheid van immigranten van diverse herkomst	'Gedeeld burgerschap' Meer accent op culturele aanpassing (normen & waarden)	Integratie belemmerend [problematisering van banden]

Bron: Bewerking van: Snel en Scholten, 'Van gastarbeiders tot het multiculturele drama: integratie als hardnekkig beleidsprobleem', 177.

vier beleidsframes, ontleend aan het werk van de sociologen Snel en Scholten, zullen hierbij richtinggevend zijn (schema 4). Het gaat hier in eerste instantie om beleidsinitiatieven van de overheid, maar in brede zin heeft dit hoofdstuk ook aandacht voor anderen actoren, zoals politieke partijen, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (WRR), onderzoekers, belangen- en migrantenorganisaties en de media, die niet perse overeen kwamen met het overheidsbeleid, maar wel invloed hebben gehad op het politieke discours.

Marokkaanse arbeiders in Nederland voor de werving en buiten de werving om

Marokkanen die voor 1969 in Nederland waren kwamen via de officiële Franse, Duitse of Belgische werving naar Nederland of belandden in hun zoektocht naar werk per toeval in Nederland. Deze 'spontane' gasten wachtte niet altijd een hartelijk welkom. Op 7 november 1963 vroeg de burgemeester van de Limburgse plaats Eygelshoven in een brief aan de procureur-generaal in Den Bosch aandacht voor de toename van het

aantal buitenlandse arbeiders. In zijn gemeente, met 6.150 inwoners en twee mijnen – Laura en Julia – was het bijna onmogelijk om Nederlandse arbeiders aan te trekken. Noodgedwongen wendden de mijndirecties zich tot buitenlandse arbeiders. Bij de vreemdelingendienst waren 750 buitenlandse arbeiders ingeschreven met negentien nationaliteiten, waaronder Spanjaarden, Zuidslaven, Italianen, Turken en Marokkanen. Bijna allemaal werkten ze in de mijnen Julia en Laura. Het was de burgemeester ten gehore gekomen dat nog eens honderd Marokkaanse arbeiders aan de slag zouden gaan in de mijnen. Deze arbeiders werden niet in hun herkomstlanden geworven, maar kwamen uit België, Frankrijk en Duitsland. De burgemeester van Eygelshoven stak zijn bezorgdheid niet onder stoelen of banken.

Zoals u bekend is, heb ik nooit bezwaar gemaakt tegen tewerkstelling van deze vreemdelingen. Nu echter de eerste aanvraag is binnengekomen voor het aanvaarden van het verblijf van een Marokkaan, kan ik mijn bezorgdheid niet verhelten, dat een opname van honderd Marokkanen in deze vrij kleine dorpsgemeenschap problemen zal oproepen, die ik nog niet kan overzien. [...] Het verschil in godsdienst, in landaard, in ontwikkeling en beschaving, is zo groot, dat van een assimilatieproces nauwelijks sprake zal kunnen zijn.²

Een groot aantal Marokkanen dat buiten de officiële werving naar Nederland kwam, deed dat zonder toestemming. Op 2 april 1971 berichtte het *Rotterdamsch Nieuwsblad* over een onderzoek dat de rijksrecherche was gestart naar de handel in arbeidscontracten en de vervalsing van mvv-stempels (machtiging tot voorlopig verblijf).³ Het onderzoek werd ingesteld op verzoek van het ministerie van Sociale Zaken na een vooronderzoek van het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Volgens de krant waren meerdere actiecomités betrokken bij de illegale handel en vervalsing.

De handel verliep volgens een vast patroon. De contracten die bestemd waren voor werkzoekenden werden onderschept op hun weg van de Afdeling Internationale Arbeidsmarkt zaken naar de wervingsbureaus in het buitenland. In het Rijnmondgebied werden de contracten, waarop alleen de naam voorkwam van het Rijnmondse bedrijf, verkocht aan illegaal in Nederland verblijvende buitenlanders voor bedragen variërend van 800 gulden tot 3000 gulden. Illegale arbeiders kochten op deze manier hun legale verblijf in Nederland. De handelaar in valse contracten had, volgens het krantenbericht, goede relaties met het wervingsbureau in Marokko en andere wervingslanden. Zijn 'klanten' vond hij in pensions. Voor de levering van een arbeidscontract en een mvv-stempel had hij een week nodig. Een aantal Marokkanen, dat op deze manier aan een arbeidscontract was gekomen, geloofde dat de Marokkaanse overheid dergelijke praktijken oogluikend toestond.

Toen de werving ten einde liep waren er bijna dagelijks krantenberichten over de uitzetting van illegale Marokkanen. In 1973 werden er bijvoorbeeld twintig Marokkanen de grens bij Arnhem overgezet. In een ingezonden brief in de *Nieuwe Leidsche Courant* werd het volgende opgemerkt:

Wie is hier de verantwoordelijke persoon die deze mensen die door honger en ellende hier zijn komen werken en bekend staan als goede werkers en waarschijnlijk door koppelbazen hierheen gehaald zijn en aan wie deze heren nog altijd flink verdienen? Dit gebeurt in ons zgn. gastvrij christelijke Nederland.⁴

Later volgden grootschalige acties tegen uitzettingen.⁵ In 1972 protesteerde de directeur van de Stichting Buitenlandse Werknemers Midden-Nederland tegen de aanhouding van 25 illegale Marokkanen in Driebergen. 'Een bombastische en overbodige manifestatie van politieel machtsvertoon, dat herinneringen oproept aan de bezettingstijd', aldus de directeur.⁶ Om vier uur 's ochtends bestormden veertig politiemannen het pension waar de Marokkaanse arbeiders sliepen. Het vroege tijdstip werd gekozen, omdat de meeste mannen al om vijf uur 's ochtends naar hun werk vertrokken. Achttien van de 25 mannen bleken niet in het bezit te zijn van een geldig paspoort en zeven van hen beschikten wel over de juiste papieren. De stichting achtte de handelswijze van de politie uit humanitaire overwegingen volstrekt overbodig: 'Midden in de nacht zijn deze Marokkanen opgepakt alsof het misdadigers zijn. En dat terwijl de opgepakte vaak analfabeet, soms nietsvermoedend naar Nederland zijn gekomen'.⁷

Op 27 oktober 1973 berichtte *NRC Handelsblad* over een politiecontrole bij keramische industrie Frankton in het Limburgse Tegelen, waarbij 46 Marokkanen zonder geldige verblijf- en werkvergunning werden ontdekt. Volgens het krantenbericht was het de grootste groep die in één keer in Nederland werd betrapt. De politie besloot de Marokkaanse groep uit te zetten, maar eerst moesten ze hun paspoort inleveren bij het politiebureau. Slechts 34 Marokkanen gaven aan die opdracht gehoor. Vanwege ruimtegebrek in de huizen van bewaring en de beperkte plaatsen op de vluchten naar Casablanca, werd besloten de opgepakte mannen gelegenheid te geven om hun eigen reis binnen 14 dagen te organiseren. Ze kregen hun paspoort alleen terug nadat ze een vliegticket naar Marokko hadden getoond.⁸ De dertien mannen die hun paspoort niet hadden ingeleverd verdwenen spoorloos. In het politierapport verklaarde de personeelschef van Frankton dat hij op de hoogte was van de illegale status van zijn werknemers. Het leek hem zinloos arbeidsvergunningen aan te vragen, omdat ze vanwege hun illegale status daarvoor niet in aanmerking kwamen. Hij beschouwde deze arbeiders als onmisbare schakels voor zijn bedrijf.

In dit bedrijf is het onmogelijk aan personeel te komen. Nederlanders willen dit werk niet verrichten en via het arbeidsbureau kan ik geen legale gastarbeiders krijgen. Zo hebben wij de laatste tijd met illegale gastarbeiders het bedrijf draaiende weten te houden. Wanneer wij dit niet gedaan hadden, zou het bedrijf al eerder gesloten moeten zijn.⁹

Eén van de opgepakte mannen bevestigde deze gang van zaken.

Vier jaar geleden [1969] kwam ik naar Nederland. Ik kwam als toerist en kon hier dus drie maanden blijven. Eerst werkte ik in Amsterdam bij een schoonmaakbedrijf. Na een ruzie van de politie daar ben ik naar het zuiden gevlucht omdat ik gehoord had van vrienden dat je hier goed kon verdienen. 't Werk was ook lichter. Geruime tijd geleden kwam ik bij Frankton terecht. Het werk is daar licht, het loon goed. Dus bleef ik. Naar de papieren werd daar niet gevraagd.¹⁰

Een aantal opgepakte Marokkaanse arbeiders had spijt van de vrijwillige paspoortafgifte. Voor een gastarbeider zonder geldige verblijfspapieren was zijn paspoort zijn meest waardevolle bezit. Hij droeg het dan ook nooit bij zich, maar bewaarde het document bij legaal in Nederland verblijvende vrienden, zodat zij het paspoort terug konden sturen naar Marokko als hij teruggestuurd werd. *NRC Handelsblad* schreef in 1973:

Zij die achterbleven zien hun uitgewezen landgenoten bedroefd gaan, maar ze weten dat ze weer zullen terugkomen naar het land van melk en honing; naar een nieuw avontuur dat goed zal aflopen als Allah het wil.¹¹

Wie zijn paspoort kwijt was, verkleinde de mogelijkheid ooit nog eens in Europa te werken. Het was immers niet makkelijk om een paspoort te bemachtigen in Marokko. 'Wie het geluk had een paspoort te krijgen, voelde zich verplicht zijn land te verlaten om elders een beter leven op te bouwen', aldus Mohamed Temsamani die in 1966 naar Nederland kwam.¹² Hoceine Mnine deelde deze opvatting. Als theateracteur speelde hij voornamelijk in Marokko, toen zich de kans voordeed om in Tunesië op te treden. Een optreden in het buitenland betekende dat hij en zijn theaterkompanen een paspoort konden aanvragen. Terug in Marokko, en nog voordat zijn paspoort zou verlopen, wilde Mnine de 'geweldige kans van zijn leven om uit Marokko te vertrekken' niet onbenut laten.¹³ Via zijn neef, die eerder door een Nederlands bedrijf was geworven, kwam Mnine aan een werkcontract voor de Veenendaalse textiel-fabriek wsv. Mnine verkocht zijn djellaba, zijn Peugeot brommertje en een transistor-radio die hij tijdens zijn theatertournee had gekocht om zijn reis naar Nederland te bekostigen. In december 1966 stapten Mnine en zijn neef met een kartonnen koffer op de trein naar Nederland.

Soms probeerden Nederlandse werkgevers hun Marokkaanse werknemers te helpen met hun legalisering. De firma СЕМСТО had in 1970 schoonmaakbedrijf ТЕІWES opgekocht waar dertig illegale Marokkanen bleken te werken. De firma СЕМСТО stuurde haar maatschappelijk werkster Lambert naar het Nederlandse wervingsbureau in Casablanca om te informeren hoe de dertig Marokkaanse arbeiders gelegaliseerd konden worden.¹⁴ Ze nam de paspoorten van de Marokkaanse arbeiders mee op haar reis voor de benodigde machtigingen en vergunningen. Simon-Evert Jongejan, de directeur van het Nederlandse wervingsbureau, wees het verzoek resoluut af. СЕМСТО overtrad in zijn ogen de wervingsregels. Hij kon onmogelijk het verblijf van de dertig Marokkanen zonder aanvraag, selectie en medische keuring legaliseren.¹⁵ Nadat Lambert terugkeerde naar Nederland werden de dertig Marokkanen ontslagen en teruggestuurd naar Marokko.

Soms kwam het voor dat een gezin geconfronteerd werd met een weigering van een verblijfsvergunning voor een van de gezinsleden. Het overkwam het Marokkaanse gezin Shouli uit Flevoland. Mohamed Shouli werkte geruime tijd in Nederland toen hij besloot zijn vrouw en zeven kinderen over te laten komen.¹⁶ Zijn oudste zoon Ahmed werd kort voor zijn vertrek naar Nederland 21 jaar. Dat betekende dat hij zelf een verblijfsvergunning moest aanvragen. Omdat hij meerderjarig was, werd hem die geweigerd. De overige kinderen waren minderjarig en konden met hun moeder in het kader van gezinshereniging naar Nederland komen. De weigering van een verblijfsvergunning voor de oudste zoon van het gezin leidde tot boze en verontwaardigde reacties van Nederlandse buurtbewoners. De protesten haalden echter niets uit: Ahmed moest binnen een week Nederland verlaten. 'In Marokko wacht de jongen een troosteloos en armoedig bestaan, want er is daar voor hem geen werk en geen school, terwijl hij er verder ook geen familie heeft', schreef *De Telegraaf* vol medelijden.¹⁷

De problematiek van illegale Marokkaanse arbeiders trok in het begin van de jaren 1970 de aandacht van het ministerie van CRM. Het ministerie introduceerde drie

maatregelen om de problemen rond illegale binnenkomst van buitenlandse arbeiders op te lossen. In de eerste plaats moesten de activiteiten van ronselaars aan banden worden gelegd. In de tweede plaats werden de sancties voor Nederlandse werkgevers die illegale buitenlanders in dienst namen verscherpt. Tenslotte verbeterde het ministerie de voorlichting over Nederlandse toelatingseisen, via radio-uitzendingen, in de herkomstlanden.¹⁸ Uit angst dat regularisatie zou leiden tot 'nieuwe stromen werkzoekers naar ons land om hun geluk te beproeven, met alle rampzalige gevolgen van dien', werden alle opgepakte illegale arbeiders teruggestuurd.¹⁹ In 1975 bood de regularisatieregeling illegale buitenlandse arbeiders de kans om een verblijfsvergunning te krijgen. Ongeveer 15.000 mensen, vooral Marokkanen en Turken, maakten van deze regeling gebruik. Niet alle illegale buitenlanders konden voldoen aan de voorwaarden voor regularisatie, waarvan het overleggen van een werkgeversverklaring de belangrijkste was. Werkgevers weigerden zo'n verklaring af te geven, uit angst alsnog de premies te moeten betalen die ze jarenlang hadden weten te ontduiken. De met uitzetting bedreigde Marokkanen, die bekend kwamen te staan als de 'kerk-Marokkanen', zochten kerkasiel en gingen in hongerstaking. In heel Nederland werden solidariteitsacties, manifestaties en demonstraties gehouden. Een brede coalitie van kerken, vakbonden en politieke partijen maakte zich sterk voor hun zaak. De actie werd een groot succes. Niet alleen de kerk-Marokkanen kregen een verblijfsvergunning. De regularisatiemaatregel werd opgerekt, waardoor duizenden andere buitenlandse arbeiders uiteindelijk in Nederland konden blijven. In hoofdstuk 6 ga ik uitgebreider in op de lotgevallen van de kerk-Marokkanen.

Het voorbeeld van de illegale Marokkanen laat zien hoe steuncomités de banden van Marokkanen met het herkomstland, in de vorm van verantwoordelijkheid tegenover hun familie in Marokko, benadrukten. In de ogen van de steuncomités had het restrictieve migratiebeleid van de Nederlandse overheid tot gevolg dat illegale Marokkanen, die volgens het strenge migratiebeleid gerepatriëerd moesten worden, niet langer hun familie in Marokko konden onderhouden. De banden van illegale Marokkanen met Marokko verschilden op een aantal punten met die van legaal in Nederland verblijvende Marokkanen. In tegenstelling tot hun landgenoten met de juiste papieren konden illegale Marokkanen niet naar Marokko voor familiebezoek. Ze hadden vanwege hun illegale status geen recht op kinderbijslag, waardoor ze minder in de gelegenheid waren om hun gezin in Marokko financieel te onderhouden. Illegaliteit en een gebrekkige mobiliteit impliceerden dus zwakke banden met Marokko. Het strenge immigratiebeleid van de Nederlandse overheid had zo indirect gevolgen voor de banden van Marokkanen met hun herkomstland.

Wervingsovereenkomst

Vanaf april 1963 werd de Nederlandse regering regelmatig door de Marokkaanse autoriteiten benaderd met het verzoek de tewerkstelling van Marokkaanse arbeiders in Nederland te regulariseren, voornamelijk met het oog op de sociale zekerheid. Aanvankelijk voelde de Nederlandse overheid weinig voor een overeenkomst, omdat er niet veel Marokkaanse arbeiders in Nederland waren. Bovendien toonde het Nederlandse

bedrijfsleven weinig belangstelling voor een nieuwe groep gastarbeiders. Dat veranderde in 1964. Tussen juni 1964 en juni 1965 nam het aantal Marokkanen in Nederland met ruim 2.000 toe. Dat was een verdubbeling binnen een jaar. Het aantal steeg in de daarop volgende jaren: op 31 maart 1966 waren er 6.809 Marokkaanse mannen en 49 vrouwen in Nederland.²⁰ In bijna alle gevallen ging het om werknemers die op eigen gelegenheid naar Nederland waren gekomen en hier werk hadden gevonden. Daardoor kon moeilijk het bezwaar gehandhaafd blijven dat het Nederlandse bedrijfsleven weinig interesse had voor de tewerkstelling van Marokkanen. Gezien deze ontwikkeling overwoog het ministerie van Sociale Zaken om onderhandelingen met Marokko te openen over een overeenkomst, zoals die reeds bestond met andere landen rond de Middellandse Zee. De Nederlandse overheid toonde hiermee bereidheid om Marokkanen in Nederland aan werk te helpen en bedrijven aan werknemers.

Ter voorbereiding op de onderhandelingen tussen beide landen reisde in het voorjaar van 1968 een kleine Nederlandse delegatie van overheidsfunctionarissen naar Marokko.²¹ De reis was bedoeld om alle aspecten die bij het sluiten van een dergelijke overeenkomst een rol spelen te onderzoeken. Tijdens de twaalf dagen durende verkenningsreis werd de basis gelegd voor wat later de officiële wervingsovereenkomst tussen beide landen zou worden. Van Marokkaanse zijde was de *Service de la main d'oeuvre* van het ministerie van Arbeid (kortweg *Le Service*) bevoegd. In Nederland lag de verantwoordelijkheid bij het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening van het ministerie van Sociale Zaken. *Le Service* gaf leiding aan 33 arbeidsbureaus (*bureaux de placement*) in Marokko, die als taak hadden werkzoekenden te registreren en de juiste mensen aan te wijzen voor vacatures in Marokko en in het buitenland. Alleen de Marokkanen die geselecteerd werden voor arbeid in het buitenland kwamen in aanmerking voor een paspoort. Wie niet geselecteerd werd, maar toch naar Europa wilde, moest een beroep doen op relaties of forse bedragen betalen om aan een paspoort te komen. Het was in deze periode bijna onmogelijk om een paspoort te krijgen, tenzij de aanvrager een officiële werkvergunning kon overleggen afgegeven door een buitenlandse werkgever en voorzien van een stempel van het Marokkaanse ministerie van Arbeid.²²

De onderhandelingen tussen Nederland en Marokko mondden op 14 mei 1969 uit in een wervingsovereenkomst. De formele overeenkomst bracht een verschuiving teweeg: van tewerkstelling van spontaan gearriveerde arbeiders naar werving in Marokko via officiële kanalen. De formalisering van Marokkaanse arbeid heeft (onbedoeld) geleid tot de institutionalisering van banden tussen Marokkanen en hun herkomstland, in het bijzonder de Marokkaanse autoriteiten. De overeenkomst tussen Marokko en Nederland verschilde van eerdere wervingsverdragen met andere landen, omdat de rol van beide overheden bij de organisatie van de wervingsmissie groter was. Bij eerdere overeenkomsten kregen werkgevers meer ruimte in de werving van buitenlandse arbeiders.²³

De Nederlandse werving in Marokko verliep als volgt. Het Directoraat-Generaal stelde een lijst op met Nederlandse vacatures. Vervolgens formuleerde het Directoraat-Generaal de wensen van de Nederlandse economie en stelde tenslotte het profiel van de Marokkaanse arbeider op. Dit alles vergemakkelijkte het werk aan Marokkaanse zijde. De officiële wervingsovereenkomst stelde de leeftijdsgrenzen vast

waarbinnen Marokkanen werk in Nederland konden krijgen: tussen 21 en 35 jaar voor ongeschoolde werknemers en tussen 23 en 45 jaar voor geschoolde en gespecialiseerde werknemers. Deze leeftijdsgrenzen konden worden gewijzigd voor op naam gestelde aanvragen of, in bijzondere gevallen, alleen in overleg tussen *Le Service* en het Directoraat-Generaal. *Le Service* betaalde de medische keuringen van de kandidaten die zich voor tewerkstelling in Nederland aanboden en de beoordeling van de vakbekwaamheid van de kandidaten. Daarna stuurde *Le Service* een complete lijst van het totale aanbod van Marokkaanse kandidaten en de daarbij behorende documenten. Het Directoraat-Generaal maakte een definitieve lijst van de arbeiders die geschikt waren bevonden. Elke geaccepteerde werknemer ontving van het Directoraat-Generaal een arbeidsovereenkomst, opgesteld in de talen van beide landen. De arbeidsovereenkomst, die twaalf maanden geldig was en vervolgens verlengd kon worden, moest voor vertrek door de werknemer worden ondertekend. De Marokkaanse autoriteiten zorgden voor een paspoort met een geldigheidsduur van tenminste één jaar. Als laatste moest de werknemer beschikken over een Nederlandse machtiging tot voorlopig verblijf, door de consulaire vertegenwoordiger in Marokko verstrekt.

Voor de Marokkaanse werknemer bleef het daar niet bij. Hij moest in het bezit zijn van meerdere officiële documenten om zonder problemen naar Nederland te kunnen reizen. In de eerste plaats moest de werknemer beschikken over een uittreksel uit het strafregister waaruit bleek dat hij een blanco strafblad had. In de tweede plaats moest hij in het bezit zijn van een document waaruit bleek dat hij medisch goedgekeurd was. Tenslotte moest hij beschikken over een uittreksel van de burgerlijke stand, in verband met het recht op kinderbijslag. De werknemers reisden op kosten van het Directoraat-Generaal naar Nederland. Bij aankomst in Nederland kregen de werknemers een verblijfsvergunning. Een complete lijst van de in Nederland aangekomen Marokkaanse werknemers, hun woonadres en het adres van de werkgever inbegrepen, werd direct verzonden naar *Le Service*. Een kopie ging naar de Marokkaanse ambassade in Nederland.

De wervingsovereenkomst stond borg voor gelijke behandeling van Marokkaanse en Nederlandse arbeiders, met dezelfde rechten, plichten, bescherming en sociale zekerheden. Op dit punt was er geen verschil met andere wervingsverdragen.²⁴ De wervingsovereenkomst garandeerde het recht op gezinshereniging. Er golden, zoals gezegd, drie voorwaarden voor gezinshereniging: de gezinshereniger moest werk en geschikte huisvesting hebben en gedurende een periode van twaalf maanden in Nederland gewerkt hebben. Deze eisen golden voor alle buitenlandse arbeiders. De wervingsovereenkomst bepaalde dat de Nederlandse autoriteiten en de werkgevers Marokkaanse arbeiders moesten ondersteunen in het vinden van geschikte huisvesting. Deze voorwaarde gold alleen voor de geworven arbeider, niet voor zijn gezin. Het verdrag bepaalde verder dat beide overheden initiatieven van maatschappelijke en religieuze organisaties moesten stimuleren, ter ondersteuning van de Marokkaanse arbeiders en hun gezinnen in Nederland.

In de slotbepalingen van de wervingsovereenkomst werd vastgesteld dat de Marokkaanse autoriteiten maatregelen moesten treffen om het reizen naar Nederland van werkzoekenden te verhinderen. De Marokkanen die volgens de Nederlandse vreemdelingendienst ten onrechte in Nederland verbleven moesten zonder formaliteiten

worden toegelaten tot Marokko. De voorwaarden van de overeenkomst waren ook van toepassing op de Marokkanen die reeds in Nederland verbleven. De regel dat alleen de Nederlandse en Marokkaanse regering arbeiders mochten werven voor Nederlandse bedrijven werd, zoals in het onderstaande duidelijk wordt, niet door iedereen nageleefd.

Er was een belangrijk verschil tussen de werving van Marokkanen en eerdere gastarbeiders. Het waren vooral de bedrijven waarvan het werk op langere termijn onzeker was, zoals de mijnen en de staalbedrijven, die Marokkanen aantrokken. In deze periode vielen ook reeds de grote ontslagen in bepaalde bedrijfstakken, vooral in Limburg en Twente. In de havens, bij de industrie in de Rijnmond, bij de metaalindustrie in Midden-Nederland en in de voedingsindustrie in de Zaanstreek werden gastarbeiders nog met open armen ontvangen.²⁵ Net als andere buitenlandse arbeiders reisden Marokkanen het werk achterna, maar een deel kon reeds vrij kort na aankomst geen baan meer vinden omdat bepaald werk blijvend uit Nederland verdween.

De aard van de werving van Marokkaanse arbeiders leidde in Nederland tot verontwaardigde reacties. In oktober 1969 werden er Kamervragen gesteld over de protesten van de Amsterdamse Werkgroep DAR (een verkorting van *Dar es Salam*, Huis van Vrede in het Arabisch) tegen de Nederlandse werving.²⁶ De belangengroep sprak schande van de 'mensonterende, neokoloniaire selectiemethoden' die werden toegepast door de wervingsambtenaar. In *de Volkskrant* van 30 oktober 1969 werd beschreven hoe 220 werkzoekenden een nacht lang voor de ingang van het wervingsbureau hadden moeten wachten, waarna er zeventig van hen gerekruteerd werden. De overigen waren afgewezen zonder de kans te hebben gekregen één woord te zeggen. Een televisiereportage uit 1969 over de Nederlandse werving in Marokko bevestigde voor velen het beeld van een slavenmarkt.²⁷ In antwoord op de Kamervragen benadrukte minister Roolvink van Sociale Zaken (ARP) de opstartproblemen van de Nederlandse werving.

De nog betrekkelijk korte duur, dat de indienstneming van Marokkaanse werknemers volgens een dergelijk geregelde procedure plaatsvindt, zoals reeds geruime tijd ten aanzien van Spaanse en Turkse werknemers het geval is, brengt met zich mee, dat nog slechts een beperkt aantal aanvragen door Nederlandse werkgevers is ingediend. Daartegenover is het aantal Marokkaanse werknemers, dat belangstelling heeft voor een werkkring in Nederland, mede gezien de heersende werkloosheid, zeer groot. Dit leidt ertoe, dat helaas een zeer groot aantal gegadigden moet worden teleurgesteld.²⁸

De Nederlandse werving werd zo georganiseerd dat de Nederlandse overheid controle hield over de werving. Door gerichte selectie wilde de overheid Nederlandse arbeiders beschermen en de terugkeer van geworven Marokkaanse arbeiders nadrukkelijk mogelijk maken. De strakke organisatie van de werving stimuleerde in belangrijke mate de institutionele banden van Marokkanen met hun herkomstland. Om aan de voorwaarden voor tewerkstelling te voldoen moesten Marokkaanse arbeiders en werkzoekenden immers banden aanknopen en onderhouden met de autoriteiten in hun herkomstland. De wervingsovereenkomst heeft dan ook geleid tot het ontstaan van sterkere banden tussen Marokko en de Marokkanen die reeds aanwezig waren in Nederland.

Kinderbijslag

De organisatie van de kinderbijslag was voor Marokkaanse (en Spaanse) arbeiders anders dan voor andere gastarbeiders. Vanaf 1971 kwam de kinderbijslag niet meer in handen van Marokkanen in Nederland, maar werd die rechtstreeks overgemaakt naar een Marokkaanse overheidsinstantie (*Caisse Nationale de Sécurité Sociale*). De *Caisse Nationale de Sécurité Sociale* was verantwoordelijk voor de uitkering van de kinderbijslag. De nieuwe kinderbijslagregeling is een voorbeeld van hoe de Nederlandse overheid (onbedoeld) de banden van Marokkanen met hun herkomstland heeft beïnvloed. De Marokkanen in Nederland die recht hadden op kinderbijslag moesten noodgedwongen een Marokkaanse bankrekening openen bij de Algemene Bank Marokko in Casablanca en voortaan naar Marokko om hun geld op te nemen.

De directe aanleiding voor de nieuwe kinderbijslagregeling was de vrees voor grootschalige fraude met de kinderbijslag onder Marokkanen. In 1967 adviseerde de Raad van Arbeid in Den Haag voorlopig aan Marokkaanse arbeiders in Nederland geen kinderbijslag meer uit te betalen. Van de 13.000 Marokkaanse arbeiders, die op dat moment in Nederland waren, kreeg ongeveer de helft kinderbijslag. De reden om de kinderbijslag te stoppen was dat er in Nederland een onbekend aantal valse Marokkaanse 'familieboekjes' in omloop was. De Franse politie had vijf Marokkanen aangehouden die 95 valse familieboekjes bij zich hadden. De in het Arabische opgestelde boekjes waren gestolen van de Marokkaanse staatsdrukkerij. Achttien waren op naam gesteld van in Nederland werkende Marokkanen, de overige waren niet ingevuld. Volgens de Nederlandse vreemdelingenpolitie waren dergelijke familieboekjes verkocht aan in Nederland werkende Marokkanen voor 50 tot 100 gulden.²⁹

In 1969 ontstond onder Marokkanen in Amsterdam grote verontrusting over de kinderbijslagregeling. Zij spraken over een intimidatiecampagne, die door de Marokkaanse autoriteiten zou worden gevoerd. In het radioprogramma dat op zondagochtend voor Marokkanen werd uitgezonden en werd gepresenteerd door Mouhmi, had de Marokkaanse consul te Rotterdam verklaard dat de kinderbijslag niet meer aan de arbeiders zou worden uitbetaald. De Marokkanen in Amsterdam waren er van overtuigd dat de Marokkaanse overheid 30 procent zou opstrijken van het geld dat voortaan rechtstreeks naar Marokko zou moeten worden overgemaakt. De Marokkanen in Amsterdam hadden zich tot de Nederlandse autoriteiten gewend om tegen dit nieuwe beleid bezwaar te maken, maar de Nederlandse autoriteiten hadden een ontwijkend antwoord gegeven. De organisaties die van Nederlandse zijde voor gastarbeiders in het leven waren geroepen hielden zich vooral bezig met het organiseren van dansavonden, zo klaagden de Marokkanen in Amsterdam, en hadden geen aandacht voor de sociale problemen.³⁰ De Marokkaanse consul in Rotterdam wilde de Marokkanen in Nederland verplichten, zo zei hij op een voorlichtingsbijeenkomst, om maandelijks 600 gulden op de bank in Rabat te storten als ze gehuwd waren of 300 gulden als ze ongehuwd waren. Hij uitte, volgens sommige gastarbeiders, de dreiging dat Marokkanen, die contant geld het land zouden proberen binnen te smokkelen om zo de 30 procent-heffing te omzeilen, het risico liepen dat al hun geld aan de grens in beslag genomen werd.³¹

In 1971 stelde het *Haarlems Dagblad* de discriminerende kinderbijslagmaatregel aan de kaak: Marokkanen moesten aantonen dat ze hun kinderen daadwerkelijk financi-

eel ondersteunden en ze waren verplicht om een aanzienlijk bedrag over te maken, veel meer dan gevraagd werd van andere arbeiders.³² De vrees voor kinderbijslagfraude was niet ongegrond. Volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* zou het Marokkaanse consulaat in Lyon documenten vervalsen, zodat het aantal kinderen dat voor kinderbijslag in aanmerking kwam hoger uitviel.³³ Dat zou niet worden gedaan voor het voordeel van de arbeiders, maar voor de deviezenpot van Marokko. Naar aanleiding van deze berichten stelde Kamerlid Van Wijk (PSP) vragen aan minister Roolvink.³⁴ De minister ontkende dat Marokkaanse arbeiders werden benadeeld en rechtvaardigde de handelswijze van de Raden van Arbeid (die de aanspraken op kinderbijslag beoordeelden) door te wijzen op de gebrekkige gegevens over de kosten van levensonderhoud van Marokkaanse kinderen.³⁵ Een jaar later, in 1972, werden de problemen rond de kinderbijslag opnieuw geagendeerd. Deze keer verweerde de minister zich door te wijzen op de moeilijkheden die zich voordeden bij de verificatie van onvolledig ingevulde aanvragen. De slecht bijgehouden bevolkingsadministraties of soms het ontbreken van bevolkingsadministraties vertraagden volgens de minister de verificatie, en dus de uitbetaling van de kinderbijslag.³⁶

Dat lot trof A.B.H. Chami uit Utrecht. Chami werkte en woonde zeven jaar in Nederland, maar ontving over de laatste vijf jaren geen kinderbijslag. De Utrechtse Raad van Arbeid was er niet in geslaagd om de gegevens van de door Chami opgegeven kinderen te verifiëren. PvdA'er Van der Doef stelde Kamervragen over de zaak Chami.³⁷ De tijd die de Raden van Arbeid nodig hadden om de verstrekte gegevens te controleren waren volgens het Kamerlid veel te lang. Hij wilde van staatssecretaris De Graaf

In Amsterdam gingen Marokkanen de straat op om te demonstreren tegen de in hun ogen discriminerende kinderbijslagregeling, ca. 1980 (Salman Ezzammoury).

weten hoe voorkomen kon worden dat uitbetaling van kinderbijslag uitgesteld werd. De staatssecretaris kondigde aan dat verificatie van gegevens voortaan niet meer via het Marokkaanse consulaat zou verlopen, maar rechtstreeks via de Marokkaanse overheidsinstantie *La Caisse Nationale de Sécurité Sociale*. Naast de uitkering van de kinderbijslag was de *Caisse Nationale de Sécurité Sociale* dus ook verantwoordelijk voor de verificatie van de aanvragen. De verwachting was dat de verificatie hierdoor korter zou duren.

Op 15 juni 1979 protesteerden ruim vijfhonderd Marokkanen in Utrecht tegen deze regeling. Ze eisten voortaan in Nederland hun kinderbijslag te ontvangen, zoals andere arbeiders. Ze klaagden dat hun gezinnen niet of veel te laat kinderbijslag kregen.³⁸ Het Utrechtse Landelijk Comité Kinderbijslag Marokkanen verzamelde alle klachten en overhandigde het klachtenboek aan staatssecretaris De Graaf van Sociale Zaken. De staatssecretaris bleef echter vasthouden aan de regeling, die voortvloeide uit het Algemeen Verdrag inzake Sociale Zekerheid tussen de Marokkaanse en Nederlandse overheid.³⁹ De problemen rond de nieuwe kinderbijslagregeling verdwenen toen Marokkanen hun gezinnen over lieten komen.

De jaren 1970: de terugkeergedachte

Op 14 januari 1970 zond minister Roolvink van Sociale Zaken, mede namens de ministers van Justitie, Economische Zaken en CRM, de *Nota buitenlandse werknemers* naar de Tweede Kamer. Hierin poogde de regering een samenhangende visie te ontwikkelen voor het arbeidsmigratiebeleid. De parlementaire behandeling van deze nota duurde viereneenhalf jaar. De *Nota buitenlandse werknemers* stelde nadrukkelijk 'dat Nederland beslist geen immigratieland was'.⁴⁰

De overheid probeerde de langdurige vestiging van arbeidsmigranten te ontmoedigen en kondigde een reeks van maatregelen aan die enerzijds de immigratie moest beperken en anderzijds de remigratie moest bevorderen. Om de remigratie te bevorderen moesten migranten gestimuleerd worden om 'warme banden te onderhouden met het thuisland en hun verlangens om ooit terug te keren naar hun thuisland levend te houden'.⁴¹ In de beleidsnota werden de banden van migranten met hun herkomstland positief gedeut, omdat ze remigratie stimuleren. Onbedoeld droeg het overheidsbeleid hiermee bij aan de versterking van de banden met het herkomstland van migranten die niet van plan waren om op korte termijn te remigreren.

Om de remigratie te bevorderen werd de 'terugkeerbonus', een financiële compensatie van 5000 gulden, geïntroduceerd. Deze maatregel, die al gauw een 'oprotpremie' werd genoemd, leidde tot verontwaardiging in de Tweede Kamer en daarbuiten.⁴² De CPN-fractie in de Eerste Kamer was zeer kritisch.

Naar de mening van de CPN-fractie getuigde de voor buitenlandse arbeiders in het vooruitzicht gestelde 5000 gulden premie bij vertrek – door de vakbeweging als oprotpremie gekwalificeerd – van een zeer koele, onpersoonlijke, uitsluitend materiële benadering. Het laat zich begrijpen, dat de buitenlandse arbeiders, die het als een slavenpremie beschouwden, met verontwaardiging hebben gereageerd.⁴³

Emoties liepen in en buiten de Kamers hoog op. Minister Boersma (Sociale Zaken, ARP) betreurde de hoogopgelopen discussie en stelde dat de bedoelingen van de regering verkeerd begrepen waren.

Ik doel hierbij op het gebruik van grote woorden, met name in schriftelijke gedachteselsingen buiten de Kamer. Men heeft bedoelingen van de regering gekwalificeerd als 'onmenselijk', het woord 'oprotpremie' en varianten daarop zijn gebruikt. Er is het verwijt van 'kolonialisme' gemaakt, het begrip 'slavernij' is gebruikt. Ook het woord 'Arbeitseinsatz' is gebruikt; dat vond ik ook niet zo gelukkig.⁴⁴

Een andere maatregel van de overheid om remigratie te bevorderen was de financiering van terugkeerprojecten. Hierdoor hoopte de overheid dat de behoefte en de noodzaak om te migreren zou afnemen. In de periode tussen 1973 en 1977 onderzocht de Nederlandse overheid de sociale en economische gevolgen van arbeidsmigratie voor Marokko en andere herkomstlanden. Het doel van dit onderzoeksproject, dat bekend stond als het *REMPLOD*-project, was om na te gaan hoe remigranten een bijdrage konden leveren aan de ontwikkeling van hun herkomstland. Een verbeterde economische infrastructuur in de herkomstlanden zou een massale terugkeer kunnen stimuleren, was de gedachte. Met het *REMPLOD*-project kwam meer aandacht voor humanitaire aspecten in het migratiebeleid: 90 procent van het budget van het ministerie van Ontwikkelingssamenwerking werd besteed aan ontwikkelingsprogramma's in herkomstregio's. De overige 10 procent werd besteed aan projecten ter bevordering van de remigratie.⁴⁵

De terugkeerprojecten waren geen succes. In het begin van de jaren 1970 bezochten Nederlandse ambtenaren twee bakkerijen en twee melkveebedrijven in het noorden van Marokko, die met Nederlandse steun waren opgezet. De melkveebedrijven waren door de grote droogte niet van de grond gekomen. Bij een bedrijf was nog geen vee aangeschaft. De eigenaar was na de bouw van de stalruimte teruggekeerd naar Nederland. Bij het tweede bedrijf waren er van de acht koeien vijf afgestoten. De eigenaar van het tweede bedrijf bleek onvindbaar. Met de bakkerijen ging het economisch gezien beter. Een bakkerij was in anderhalf jaar zelfs uitgegroeid tot een broodfabriek met 25 werknemers. Toch waren de ambtenaren bij terugkomst somber gestemd. Hun belangrijkste aanbeveling was dat Marokkaanse remigranten meer steun en begeleiding moesten krijgen.⁴⁶

Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers

Het 'gastarbeidersbeleid' was erop gericht de groep de mogelijkheid te bieden de eigen identiteit te bewaren. Daarbij werd gekozen voor een groepsgerichte benadering, omdat 'de ervaring heeft geleerd dat de aanpassing beter verloopt met behoud van het eigen groepsverband'.⁴⁷ Dit type beleid, waarbij zowel de nadruk lag op integratie als op het handhaven van de eigen identiteit, werd in de tweede helft van de jaren 1970 verder ontwikkeld als het 'tweesparenbeleid': 'Ten aanzien van de buitenlandse werknemers, die doorgaans slechts korte tijd in ons land zullen verblijven, zal het accent zelfs voornamelijk op behoud van eigen identiteit worden gelegd. Heraanpassings-

moeilijkheden bij terugkeer naar eigen land zullen dan zo gering mogelijk zijn'.⁴⁸

Reeds in de wervingsovereenkomsten met alle landen werd de voorwaarde gesteld dat werkgevers voorzieningen op het sociale vlak zouden treffen. De grote werkgevers, die de voornaamste wervers waren, hadden op dit gebied veel ervaring. Zij deden traditiegetrouw en vaak al sinds het einde van de negentiende eeuw veel voor hun (Nederlandse) werknemers en subsidieerden clubs en verenigingen van het personeel.⁴⁹ Het type activiteit was voor de grote werkgevers dus niet nieuw. De werkgevers delegerden echter, kort na de aankomst van de eerste gastarbeiders – uit Spanje en Italië – deze taak aan de kerken. Omdat de eerste gastarbeiders katholiek waren, kreeg de katholieke kerk een belangrijke rol toebedeeld. Kerken hadden eveneens een lange traditie op het terrein van sociale activiteiten voor arbeiders. Na korte tijd gingen de kerkelijke organisaties zich ook bezighouden met activiteiten voor niet-katholieke migranten. De organisaties werden vervolgens meer algemeen van aard en de subsidie kwam niet langer alleen van bedrijven, maar ook van de landelijke en lokale overheden. Toen de organisaties professionaliseerden, namen de overheden de subsidie volledig voor hun rekening. Uiteindelijk verloren de kerken hun rol grotendeels. Om meer lijn te krijgen in de organisatiestructuur kwamen er koepelorganisaties in de vorm van Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers. De stichtingen waren organisaties voor migranten, niet van migranten.⁵⁰

De stichtingen subsidieerden sinds de jaren 1970 de activiteiten en organisaties van en voor migranten. Het ging er vooral om dat migranten hun culturele identiteit en hun sterke binding met het herkomstland versterkten. Marokkanen konden dankzij de financiële ondersteuning van de lokale en landelijke overheid islamitische feestdagen, muziekfeesten met gasten uit Marokko en andere culturele activiteiten organiseren. Op 10 april 1976 opende een wethouder in Venray bijvoorbeeld een ontmoetingscentrum voor Turken en Marokkanen.⁵¹ Het kwam tot stand door subsidies van het rijk en de gemeente. De Limburgse Immigratie Stichting (LIS) hielp mee en beheerde dit centrum samen met de buitenlandse arbeiders die grotendeels werkten bij Venray Beton. De gemeente hoopte op een succesvolle integratie van de Marokkanen (en Turken) in de lokale gemeenschap, ondanks het feit dat 'hun eigen cultuur en eigen gewoonten soms afwijken van de Nederlandse cultuur'.⁵² De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers in Amsterdam stelde in 1978 een ruimte in het Koning Willemshuis in de Egelantiersstraat ter beschikking aan alle Marokkanen in de hoofdstad. Mustapha Slaby, die in 1966 naar Nederland kwam, was de drijvende kracht achter deze Marokkaanse sociëteit. De doelstelling van de sociëteit was vermaak voor de Marokkanen. Volgens Slaby hadden de Marokkaanse arbeiders in Amsterdam last van heimwee, depressies en eenzaamheid. 'De zaterdagavond in de sociëteit was bedoeld om mensen in ieder geval een leuke avond te geven', aldus Slaby.⁵³ De Amsterdamse stichting was erg behulpzaam en gaf de Marokkaanse sociëteit alle ruimte om culturele activiteiten en excursies voor Marokkaanse arbeiders te organiseren.

Financieel werd alles geregeld door de stichting, ik hoefde alleen mijn handtekening te zetten. Ik had *carte blanche*. De huur van de sociëteit werd betaald. Maar als we een feest organiseerden, huurden we een zaal af. Die kosten declareerden we bij de stichting. Toen ik wist dat er subsidies waren, ging ik van alles organiseren. Bijvoorbeeld excursies naar

Luik, de Efteling of het Open luchtmuseum in Arnhem. Maar ook Marokkaanse feestavonden waar we Arabische muziek en toneelstukken speelden.⁵⁴

Dat de overheid soms ver ging in het buitenlandse arbeiders op maat en volgens de eigen (culturele) behoeften te faciliteren, illustreert het volgende voorbeeld. De overheid bemoeide zich intensief met de seksuele behoeften van buitenlandse arbeiders, die als specifiek werden gepresenteerd. De Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) kreeg subsidie van de overheid om in de behoeften van buitenlandse arbeiders te voorzien. De NVSH pleitte in dit kader voor speciale bordelen voor gastarbeiders.

Wij hebben er alle begrip voor als buitenlandse werknemers seksueel wel eens buiten hun boekje gaan. Als men hun situatie in aanmerking neemt, dan gedraagt deze groep zich eigenlijk erg rustig. Het is in feite een opvallend vriendelijk volkje.⁵⁵

Volgens de NVSH viel de gastarbeiders niets te verwijten. Het lag aan de regering. Die verwelkomde de gastarbeiders, maar hun gezinnen niet. Het was in de ogen van de NVSH vanzelfsprekend dat zich onder deze mannen ernstige seksuele problemen voordeden. De Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind (FIOM) toonde aan dat van de 2.535 buitenechtelijke zwangerschappen in 1970 er 20 procent door buitenlandse arbeiders werden veroorzaakt. De NVSH vond dit niet zo gek.

Het gaat hier om een groep loslopende mannen, die zich net zo gedraagt als Nederlandse loslopende mannen. Daar komt bij dat een meisje niet wil of mag trouwen als blijkt dat het een Marokkaan was. Bovendien willen we de buitenlandse arbeider in zo'n geval niet alle schuld in de schoenen schuiven. Hij is van het gebruik van voorbehoedsmiddelen vaak minder op de hoogte dan het betrokken meisje. Daar komt bij dat de 'natuurlijke vader' door het meisje soms nauwelijks op te sporen is, omdat hij zich in een pension bevindt, waar tientallen van die jongens rondlopen, die allemaal op elkaar lijken.⁵⁶

De stichtingen zetten zich dus sterk in voor de organisatie van 'Marokkaanse' aanlegenheden, ter bevordering en behoud van de eigen culturele identiteit. De achterliggende gedachte was dat Marokkanen (en andere migranten) het recht hadden op behoud van en binding met de eigen cultuur. Toch werd Marokkaanse verenigingen soms verweten dat ze zich afzonderlijk organiseerden. Toen bijvoorbeeld in 1977 tientallen Marokkanen in Breda streden om het 'nationale kampioenschap' voetballen, demonstreerden een honderdtal betogers buiten de voetbalvelden tegen dit Marokkaanse kampioenschap.⁵⁷ Ze hekelden de aparte activiteiten die Marokkanen ontplooiden, apart van de Nederlandse samenleving en, belangrijker wellicht in dit geval, met steun vanuit de Marokkaanse overheid.

Steuncomités

De buitenlandse werknemers die uit Europa in hun dorp terugkeren, zullen niet de negatieve zijden van hun verblijf in Europa vertellen, omdat daardoor hun man-zijn wordt aangetast. Een echte man heeft geen tegenslag, wordt niet gediscrimineerd, verdient geen hongerloontje, heeft een auto, brengt een radio, een naaimachine en eventueel een koelkast mee.⁵⁸

De komst van buitenlandse arbeiders naar Nederland in de jaren 1960 en 1970 viel samen met de opkomst van sociale bewegingen in Nederland.⁵⁹ In de traditionele en verzuilde samenleving waren ze, geïnspireerd door nieuwe ideeën, idealen en identiteiten, onder meer actief op het gebied van emancipatie, internationale solidariteit en mensenrechten.⁶⁰ Werkgroepen en steuncomités werden min of meer tegelijk opgezet met de oprichting van door de overheid gestuurde Stichtingen Bijstand Buitenlandse Werknemers. Net als de stichtingen besteedden de steuncomités veel aandacht aan de eigen cultuur van migranten. Steuncomités kwamen op voor de belangen van (illegale) buitenlandse arbeiders. Ze legden zich toe op hulpverlening, Nederlandse taallessen en voorlichting over de Nederlandse samenleving, maar boden ook informatie aan over de landen van herkomst. Sommige steuncomités concentreerden zich op het sociale en juridische welzijn van buitenlandse arbeiders, terwijl andere organisaties vooral illegale buitenlandse arbeiders bijstonden.

Het citaat hierboven is afkomstig uit een verslag uit 1973 van de werkgroep Communicatie Venlo die zich het lot aantrok van illegale Marokkaanse arbeiders. De werkgroep maakte bezwaar tegen de politie-inspecties die 'razzia's' werden genoemd. Men was vooral niet te spreken over de schending van de privacy in pensions en op de werkvloer van arbeiders die legaal in Nederland verbleven. Volgens de werkgroep uit Venlo kwam de inbreuk op privacy extra hard aan, gelet op de religieuze en culturele achtergrond van de Marokkanen: 'gastvrijheid is één van de heiligste geboden'.⁶¹ Verder was de werkgroep bezorgd over de gevolgen voor de illegale buitenlandse arbeiders en hun families in Marokko. Zij benadrukte dat de Marokkaanse arbeiders door economische tegenspoed in hun geboorteland genoopt waren om elders geld te verdienen. De familie besloot in veel gevallen wie er naar het buitenland zou vertrekken; de eer viel vaak de jongste en sterkste zoon te beurt.

Nederlandse steuncomités, zoals de werkgroep uit Venlo, kwamen in het verweer tegen het beleid van de overheid, dat in hun ogen menonwaardig was. De Venlose werkgroep en vele andere steuncomités rechtvaardigden de banden van de illegaal en legaal in Nederland verblijvende Marokkanen met hun herkomstland door te wijzen op hun verantwoordelijkheden ten aanzien van de achtergebleven familie. Die banden, die vooral bestonden uit het sturen van geld naar Marokko, werden volgens de werkgroep gedwarsboomd door het strenge toelatingsbeleid.

De huisvesting van buitenlandse arbeiders was voor steuncomités een belangrijk actiepunt. De werkgevers, die de arbeiders werven, waren zoals gezegd verantwoordelijk voor hun huisvesting, maar veel gastarbeiders vertrokken kort na aankomst naar een andere woongelegenheden. Dat deden ze soms omdat het goedkoper was, soms omdat ze er met landgenoten konden wonen en vaak omdat pensions in het stadscentrum lagen terwijl de voorzieningen die de werkgevers hadden getroffen ver buiten de stad lagen. De huisvesting in slechte pensions leidde tot problemen, die breed werden uitgemeten in de media. In een pension aan de Nieuwe Daalstraat 32 in Utrecht woonden bijvoorbeeld zes Turken en 28 Marokkanen, schreef *Het Utrechts Nieuwsblad* in 1965. Zes Marokkanen woonden in een kippenhok achter het perceel. 'Zij slapen er, gebruiken er hun ontbijt en zitten er 's avonds triest rondom grammofoon of bandrecorder, waaruit volksmuziek uit eigen land klinkt.' De burens klaagden over een rattenplaag. De buitenlanders betaalden 17,50 gulden per week in Utrechtse pensions.

Dat was ook de vergoeding die bedrijven aan de buitenlanders gaven. In veel gevallen rekende het bedrijf direct af met de pensionhouder of -houdster. Het kippenhok leverde de pensionhouder 5.460 gulden per jaar op, rekende de krant voor. 'De buitenlanders zelf zijn helemaal niet ontevreden over het voor Nederlandse begrippen mensonwaardige bestaan in de Nieuwe Daalstraat. Het is overal goed of slecht, zeggen zij. Het ligt er aan hoe je het bekijkt'. De Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers hoopte dat er snel een opvangcentrum voor buitenlandse werknemers verwezenlijkt kon worden zodat ze zouden kunnen 'acclimatiseren en op de hoogte gebracht worden van de leefgewoonten in ons land'.⁶² De Marokkaanse arbeiders moesten worden opgevoed. In vervolgerichten werd de noodzaak daartoe door de krant benadrukt. Er waren panden die nog veel meer opleverden dan het kippenhok aan de Nieuwe Daalstraat. In een pand aan de Oudegracht 234 in Utrecht woonden tachtig gastarbeiders bij elkaar. De pensionhoudster ontving 7000 gulden huur per maand. Ze profiteerde van de woningnood en van het feit dat veel mensen niet aan 'vreemdelingen' wilden verhuren.⁶³ Nadat een groep Marokkaanse arbeiders het 'arbeiderspakhuis' aan de Oudegracht 234 in Utrecht had verlaten, zag het eruit alsof het urenlang onder mitrailleurvuur had gelegen, volgens *Het Utrechts Nieuwsblad*. Het was totaal uitgewoond in heel korte tijd. Van de stoelen, tafels, bedden, de piano en de televisie was niets terug te vinden behalve in gedeeltelijk gesloopte toestand.⁶⁴ In het grote aantal berichten over de pensionproblematiek werden niet alleen de slechte leefomstandigheden benadrukt, maar vooral ook de sterk afwijkende gewoontes van de Marokkanen.

De erbarmelijke huisvesting in vervallen pensions, die door de actievoerders 'kippenhokken' of 'bedoeïenkampen' werden genoemd, en de zware arbeidsomstandigheden waren aanleiding tot enkele grootschalige incidenten, protesten en acties.⁶⁵ In de nacht van zondag 15 op maandag 16 juni 1969 bestormden tweehonderd bewoners van de Schilderswijk in Den Haag een pension waarin vijftig Marokkaanse arbeiders waren gehuisvest. Buurtbewoners drongen het pand binnen en vernielden het huisraad. De Marokkanen vluchtten naar het dak en bestookten de aanvallers met dakpannen.⁶⁶ Buurtbewoners meenden dat er zestig tot zeventig Marokkanen in het pension woonden. 'Wij dulden niet dat in die panden buitenlanders worden opgesteld', citeerde *de Volkskrant* een buurtbewoner.⁶⁷ Maar de openstapeling was niet de voornaamste drijfveer achter de acties. In de buurt werd volgens de pensionhoudster gezegd 'dat de Marokkanen niet in het Schilderskwartier thuishoren omdat zij zich zouden misdragen', schreef *NRC Handelsblad* onder de kop 'Volksgericht tegen Marokkaans pension in Schildersbuurt'.⁶⁸ Buurtbewoners hadden 'ernstig bezwaar [...] tegen de gewoontes van de Marokkanen, die zich naakt voor de ramen vertoonden', schreef *De Telegraaf*. Er hingen geen gordijnen, en de straat vond het naakte vertoon geen gezicht voor de kinderen. Anderen vertelden dat de buurt kwaad was op de Marokkanen omdat ze naar vrouwen floten. Volgens de buurvrouw van het pension konden de gastarbeiders niet van haar dertienjarige dochter afblijven.⁶⁹ De pensionhoudster vond dat de Marokkanen niemand tot last waren. 'En dat de mannen de meisjes naffluiten, is gewoon gezond [...] Welke man doet dat niet?'⁷⁰ Er waren ook klachten over beloningsverschillen. De Marokkaanse arbeiders werkten gedeeltelijk in dezelfde fabriek als een aantal Nederlandse straatgenoten, maar kregen volgens buurtbewoners een hoger loon, schreef *De Telegraaf*, terwijl ook het kostgeld door de werkgevers werd

betaald.⁷¹ ‘Dat ze meer verdienen, is logisch’, meende de pensionhoudster. ‘Die gastarbeiders werken twintig uur per dag en slapen vier uur. Mógen ze dan meer geld krijgen?’⁷² Het vrij serieuze incident, dat reden was voor het vertrek van alle vijftig pensiongasten uit de wijk, leidde niet tot erg veel belangstelling in de pers. In de Tweede Kamer drongen de PvdA’ers Singer-Dekker en Wieldraaijer aan op een diepgaand onderzoek. Zij wilden achterhalen of ‘gevoelens, die speciaal gericht zijn tegen buitenlanders’ een rol hadden gespeeld.⁷³

Nelly Soetens, de voorvrouw van het Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) in Rotterdam, zette de aanpak van slecht onderhouden pensions op de gemeentelijke agenda. Met haar medestanders bezocht ze pension na pension, waarna ze de ‘horrorverhalen’ van de buitenlandse arbeiders in een zwartboek optekende. Het zwartboek bracht ze vervolgens onder de aandacht van de politiek, de pers en de werkgevers. Tot ver buiten Rotterdam werd door gastarbeiders gewacht op Nelly Soetens en de haren. In één pension gaf een Marokkaan hier, volgens Soetens, op de volgende manier blijk van: ‘In Utrecht hoorde ik van familie, dat er in Rotterdam Nederlanders waren, die op bezoek gingen in de logementen. Vanaf die dag hebben we op jullie gewacht’.⁷⁴ Met een maatschappelijke bevlogenheid, die gepaard ging met een paternalistische houding, ontfermde Soetens zich over de buitenlandse arbeiders.

Mijn solidariteit voor de gastarbeiders in een hun wezensvreemd land was dringend noodzakelijk. In de logementen werden we altijd met veel vreugde verwelkomd. Er waren nog nooit Nederlanders langs geweest. De buitenlanders voelden zich een beetje mens door onze bezoeken en we kregen het ene glas mierzoete thee na het andere aangeboden. Er bestonden dus toch Nederlanders, die contact met ze wilden hebben. We konden niet meer stuk, toen we vertelden, dat wij ook wat aan hun toestand wilden doen.⁷⁵

Het AKPG stond niet alleen. Veel steuncomités trokken zich, zoals gezegd, het lot aan van (illegaal) in Nederland verblijvende Marokkanen. Een medewerker van een steuncomité uit Rotterdam onderstreepte de moeilijke situatie waarin de mannen zich bevonden.

De illegale gastarbeider heeft vaak om hier te komen enorme offers gebracht. Soms staan zij in hun land nog op een wachtlijst, soms zijn ze daar medisch afgekeurd. Allen hebben de reis hierheen zelf betaald en hebben daarvoor schuld moeten maken bij de familie, die afgelost moet worden.⁷⁶

Volgens de Rotterdamse steuncomité had een illegaal bestaan grote consequenties voor de arbeiders en hun families in het herkomstland, want ‘hij kwam hier niet om te avonturen, maar uit bittere noodzaak. Als ze de grens worden overgezet worden ze wanhopig. Soms hebben ze thuis immers een heel grote groep mensen te onderhouden’.⁷⁷

Ondanks de incidentele samenwerking tussen steuncomités en stichtingen waren de actiegroepen niet te spreken over de werkwijze van de stichtingen die in 1969 tot 70 procent gesubsidieerd werden door de Nederlandse overheid.⁷⁸ Hun taak was individuele hulpverlening bieden aan buitenlanders die sociale problemen hadden of moeilijkheden op hun werk, met de huisvesting of medische zorg. Volgens de steuncomités slaagden de stichtingen er niet in de buitenlandse werknemers te bereiken,

waardoor ze verstoken bleven van informatie en ondersteuning. Overal in Nederland waren steuncomités actief. De belangrijkste waren het Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK) in Amsterdam, de Gastarbeidwinkel in Nijmegen, Aktie Komitee Pro Gastarbeiders en BAKO in Rotterdam, de Werkgroep Internationaal Beleid in Utrecht en de Werkgroep Buitenlandse Arbeiders in Leiden.⁷⁹ De actiegroepen konden niet bestaan zonder de vrijwilligers. Vooral jonge, meestal studerende, Nederlanders zetten zich in voor een betere positie van buitenlandse arbeiders. Eén van hen was Ineke van der Valk.

Ik was op de middelbare school heel erg betrokken bij Derde Wereldbewegingen. Ik had oudere broers en zussen die actief waren in Leidse studentenbewegingen. Eén broer werkte bij de Werkgroep Buitenlandse Arbeiders in Leiden. Dat sprak mij erg aan. Op de universiteit, waar ik andragogie studeerde, vond ik mezelf toch te ver afstaan van de praktijk. Toen ben ik na het tweede jaar overgestapt naar de sociale academie. In het derde jaar heb ik stage gelopen bij jeugd- en jongerenwerk van de Hervormde Jeugdraad en die vulden hun jongerenwerk zo in dat ze ook actiegroepen ondersteunden, waaronder het Buitenlandse Arbeiders Kollektief (BAK). Ik ben dus met het werk met migranten begonnen vanuit mijn stage.⁸⁰

In het begin van de jaren 1970 was Ineke van der Valk één van de initiatiefnemers van het BAK-Jordaan, een buurtgroep die in de Amsterdamse wijk de Jordaan een spreekuur, taallessen en acties voor met name Marokkaanse gastarbeiders organiseerde. Door het verspreiden van pamfletten bracht het BAK de pensionproblematiek onder de aandacht van buurtbewoners. In de zomer van 1975 speelde de regularisatiemaatregel voor illegale arbeiders in Nederland. Met behulp van Marokkaanse voorlieden richtte het BAK het illegalencomité op. Er volgden meerdere demonstraties; eerst voor een geldig Marokkaans paspoort (veel Marokkanen reisden aanvankelijk met een vals paspoort naar Nederland, en zonder paspoort kreeg men geen verblijfsvergunning) en later voor legalisatie in Nederland. 'Het was voor ons verbazingwekkend om te zien dat er gelijk 100 of 150 mannen kwamen opdagen op de demonstraties', zei Ineke van der Valk. 'Die hele zomer bruiste van de demonstraties en acties, zoals de acties bij de vreemdelingenpolitie op de Bloemgracht'.⁸¹ Na verloop van tijd groeide bij het BAK het besef dat Marokkaanse arbeiders hun eigen belangen moesten behartigen. De oprichting van de Amicales, een rechtse organisatie die sterke banden had met het repressieve Marokkaanse regime, in Nederland versterkte dit besef. Het illegalencomité was de voorloper van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) dat in september 1975 werd opgericht. Het KMAN, dat door Marokkanen bestuurd werd, had niet kunnen bestaan zonder de steun van het BAK en andere Nederlandse vrijwilligers.

De eerder genoemde Amsterdamse Werkgroep DAR, voorloper van het BAK, ging een stap verder in haar streven om de positie van buitenlandse arbeiders te verbeteren. In 1969 ondernam de werkgroep – in het gezelschap bevond zich één Marokkaanse arbeider – een reis naar Marokko om kennis te maken met het land en de bevolking. De studiereis was ook bedoeld om een beter inzicht te krijgen in de problemen waarmee Marokkanen in Nederland te maken hadden.⁸² De reis door Marokko leerde dat Marokkaanse arbeiders na hun terugkeer naar de geboortestreek met aanpassingsproblemen kampten. DAR pleitte daarom voor vakopleidingen om de kansen

op succes na terugkeer te vergroten. Eenmaal teruggekeerd, maakte de werkgroep zich sterk voor betere huisvesting voor Marokkaanse arbeiders, want de woonvoorzieningen in Marokko waren lang niet zo slecht als de werkgevers wilden doen geloven.⁸³ De werkgevers en pensionhouders gebruikten de slechte omstandigheden in Marokko veelvuldig als rechtvaardiging voor slechte huisvesting van arbeiders in Nederland. De arbeiders waren immers niet beter gewend. Een pensionhouder zei op 6 oktober 1969 in VARA's *Achter het Nieuws*:

We zijn ze aan het civiliseren. Ze komen uit onderontwikkelde gebieden. [...] ze zijn waarschijnlijk ook niks gewend. We hebben die mensen in het begin verwend met pluche stoelen, dat was in een mum van tijd versmeerd of vernield. Deze mensen, die scheuren het behang kapot. Stoelen, die zijn niet veilig bij ze want die schijnen ze daar niet te kennen. Ik ben een paar keer in Marokko geweest. Ik wil niet generaliseren natuurlijk. Ze kunnen daar geen kled bevuild en ze kunnen daar ook geen WC afbreken wat ze bij ons doen omdat ze daar een gat in de vloer hebben.⁸⁴

De ondersteunende organisaties stelden dit soort rechtvaardigingen ter discussie en verwierpen de gedachte dat arbeidsmigratie alleen dienstbaar zou moeten zijn aan de Nederlandse economie. In hun ogen draaide de migratie en vestiging van arbeidsmigranten in Nederland ook om de morele verplichting die Nederland had ten opzichte van de arbeidsmigranten en hun herkomstland. De actiegroepen wilden de positie van de buitenlandse arbeiders verbeteren en de oneerlijke welvaartsverdeling in de wereld aan de kaak stellen. De banden van Marokkaanse arbeiders met hun herkomstland speelden indirect een belangrijke rol in de visie en ideologie van steuncomités. De actiegroepen benadrukten de verplichtingen van Marokkaanse arbeiders ten aanzien van hun familie in hun geboortedorp. Op deze manier rechtvaardigden ze de sterke banden met Marokko. In hun visie met betrekking tot internationale solidariteit en welvaartsverdeling nam het land van herkomst een centrale plaats in. Verbetering van de situatie in de geboortedorpen zou er namelijk toe leiden dat minder gastarbeiders gedwongen waren om hun herkomstland te verlaten. De actiecomités zagen hierin een duidelijke verantwoordelijkheid voor het westen.

In eigen land was het de bittere armoede, die ze had verdreven; hier leefden ze als soldaten in een kazerne, verrichtten het meest onplezierige werk, en als ze met vakantie in eigen land waren, moesten ze zaken regelen, die op ze lagen te wachten; hun kinderen waren van ze vervreemd, en de hele uitgebreide familie verwachtte gulle gaven.⁸⁵

De steuncomités waren, net als de stichtingen, betrokken bij tal van initiatieven van Marokkanen. In 1977 richtten Zerkouni en Hassan bijvoorbeeld in Leiden de voetbalclub *Union Marocain Leiden* op. Het idee achter een eigen Marokkaans-Leids voetbalteam was dat de oprichters van mening waren dat Marokkanen liever met elkaar voetbalden. Voor dit idee vonden ze steun bij Nederlandse organisaties, die het jonge team hielpen bij het leggen van contacten met officiële instanties. Bovendien werden cursussen georganiseerd voor de Marokkanen die nog weinig ervaring hadden met het leiden van een vereniging. 'Maar volgend jaar willen wij het helemaal zelf doen', verzekerde het energieke bestuur van de voetbalclub.⁸⁶ Dit voorbeeld is typerend voor de stimulerende houding van de steuncomités ten aanzien van de eigen culturele initiatieven.

Invloed van herkomstlanden

De nadruk op groepspecifieke kenmerken en de binding met de eigen culturele identiteit bleek niet altijd succesvol. Dat laat het voorbeeld van de Migrantenraad zien. De Migrantenraad werd in 1973 opgericht in Utrecht uit onvrede over de categorale welzijnsinstellingen, de eerder besproken Stichtingen Welzijn Buitenlandse Werknemers.⁸⁷ Migranten hekelden de geringe invloed die zij hadden en de paternalistische houding van deze stichtingen. De migranten wilden meer verantwoordelijkheid in de eigen belangenbehartiging. Dit was ook de indruk van Driss Boujoufi, die namens de Marokkanen zitting nam in de Utrechtse Migrantenraad.

Wij zijn altijd als een zwakke groep in de samenleving beschouwd. Wij zijn nooit voor onszelf opgekomen. Dat werd altijd voor ons gedaan. Dat was fout. In het begin van de zeventiger jaren zijn er wel organisaties van de minderheden zelf gekomen, maar de woordvoerders waren altijd de mensen die in die tijd wat te vertellen hadden over buitenlanders.⁸⁸

Gesteund door Nederlandse sympathisanten werd een platform voor buitenlandse werknemers opgericht dat bestond uit gekozen vertegenwoordigers van Marokkanen, Turken, Spanjaarden, Grieken en Italianen die de gemeente adviseerden over beleid dat hen aanging.⁸⁹ Op dat moment woonden er ongeveer 10.000 buitenlanders in Utrecht.⁹⁰ De Migrantenraad presenteerde zichzelf als concurrent van de stichtingen en probeerde de contacten tussen verschillende nationaliteiten op gang te brengen. Deze pogingen mislukten grotendeels. Omdat de buitenlanders per nationaliteit georganiseerd waren, ging dit ten koste van het opbouwen van onderlinge solidariteit. De verschillende nationaliteiten stredden voor eigen belangenbehartiging. Bovendien werden op deze manier tegenstellingen binnen en tussen groepen aangemoedigd.⁹¹ Met de interne conflicten en de 'eigen belangenbehartiging eerst'-mentaliteit werd de ondergang van de Migrantenraad ingeluid.

In het prille bestaan van de Migrantenraad werden de leden geconfronteerd met een ander probleem: de politiek van de herkomstlanden ging meespelen. Bij de oprichting in 1973 waren de leden van de Migrantenraad progressief en linksgeoriënteerd. Boujoufi zei hierover het volgende:

In de zeventiger jaren was er een aantal instellingen dat de conflicten uit Marokko of een ander land in de Nederlandse samenleving wilde uitspelen, in plaats van naar integratie te kijken. Dat gebeurde ook met subsidie van de Nederlandse samenleving, terwijl die subsidie daar niet voor was bedoeld. Die conflicten horen ook niet hier. Daardoor is er verdeeldheid ontstaan in bepaalde gemeenschappen. Als je niet meeging met een links idee, hoorde je hier niet of hoorde je bij de Marokkaanse overheid.⁹²

Na de eerste verkiezingen in 1975 kreeg de raad een conservatief karakter. Aanhangers van de autoritaire regimes in Spanje, Portugal, Griekenland, Marokko en de Turkse Grijsen wisten via een goed georganiseerde achterban zetels in de raad te bemachtigen. In de eerste termijn, van 1973 tot 1975, had de raad duidelijk stelling genomen tegen de repressieve regimes in de landen van herkomst. Na de verkiezingen werd dat moeilijker. De tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de politieke situatie in de herkomstlanden domineerden de vergaderingen en frustrerden

Driss Boujoufi vertegenwoordigde tussen 1973 en 1975 Marokkaanse arbeiders in de Utrechtse Migrantenraad (Historisch Beeldarchief Migranten, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam).

het werk van de Migrantenraad. In 1978, vijf jaar na de oprichting, werd de stekker uit de Migrantenraad getrokken. De grote tegenstellingen tussen progressieve en conservatieve krachten hadden hieraan bijgedragen. Het grootste probleem was echter dat de Migrantenraad er niet in slaagde om het beleid van de gemeente Utrecht te beïnvloeden.⁹³ Het werd ook nooit een organisatie van migranten, maar bleef een organisatie voor migranten.

Het tegengaan van eventuele invloed vanuit het land van herkomst was een belangrijke verklaring voor overheidssubsidiering.⁹⁴ Subsidieverstrekking aan migrantenorganisaties (waarover meer in de volgende paragraaf) was nieuw, maar de angst voor verregaande beïnvloeding en inmenging van het land van herkomst was dat niet.⁹⁵ Inmenging van landen van herkomst in het (politieke) leven van migranten kon leiden tot onrust binnen migrantengemeenschappen, en kon de nationale stabiliteit ondermijnen. Dat laatste gold met name voor landen met een autoritair regime. Wat al deze landen gemeen hadden was politieke instabiliteit, gespannen verhoudingen tussen (politieke) groepen en emigratie van grote groepen arbeiders naar Noord-West Europa. Onder de grote groepen gastarbeiders die in de jaren 1960 in Nederland arriveerden, bevonden zich velen die zich keerden tegen het regime in hun land van herkomst. Als arbeidsmigranten vonden ze in Nederland vrijheid om zich te verenigen, veelal gesteund door linkse Nederlandse sympathisanten, in organisaties die zich verzetten tegen die regimes. Er waren in Nederland grote demonstraties van Spanjaarden en Nederlandse actievoerders tegen het Franco-regime, en van Griekse gast-

arbeiders en Nederlandse actievoerders tegen het kolonelsregime. Als tegenreactie ondersteunden overheden van de herkomstlanden nieuwe en bestaande organisaties die het regime welgezinnd waren. Politieke oppositie buiten de landsgrenzen stimuleerde dus bemoeienis vanuit het herkomstland. De reden hiervoor was dat herkomstlanden politieke onrust in eigen land vreesden, en de banden met de onderdanen wilden behouden en versterken.⁹⁶

De Marokkaanse Amicales waren een duidelijk voorbeeld van zo'n organisatie. Ze waren koningsgezind en kregen financiële ondersteuning van de Marokkaanse overheid. De Amicales waren door het Marokkaanse regime in het leven geroepen om de politieke activiteiten van hun landgenoten te controleren. Via de Amicales probeerde de Marokkaanse overheid nationalistische gevoelens aan te wakkeren bij haar onderdanen in den vreemde. De Nederlandse overheid was, volgens de voorzitter van de Migrantenraad in Utrecht, geïnteresseerd in de activiteiten onder de Marokkanen in Nederland en stond sympathiek tegenover de Amicales en het Marokkaanse 'feodale regiem van koning Hassan'. *De Waarheid* verwoorde in januari 1975 de kritiek van de voorzitter op het Utrechtse politietoezicht op de Marokkaanse arbeiders. De politie zou controle op werk- en verblijfsvergunningen gebruiken om Marokkanen te verhoren over hun politieke sympathieën. De politiewoordvoerder verweerde zich met de opmerking dat 'het heel gewoon is dat de politie wil weten wat er leeft onder buitenlanders'. Bij de verhoren zou de politie, volgens de Migrantenraad, 'de Marokkanen onder meer proberen over te halen zich aan te sluiten bij de vereniging Amical, een door de Marokkaanse regering gefinancierde organisatie die de arbeiders ervan moet weerhouden lid te worden van een vakbond.'⁹⁷

De oprichting van de Amicales in Nederland, in december 1975, zorgde voor argwaan en scepsis onder Marokkanen in Nederland, terwijl aanvankelijk de Nederlandse overheid en Nederlandse organisaties niet onwelwillend stonden tegenover de Amicales. De stichtingen verleenden hun medewerking bij de oprichtingsbijeenkomst door een zaal te regelen in de Jaarbeurs in Utrecht en door uitnodigingen naar de Marokkaanse achterban te versturen. Een aantal Marokkanen in dienst van de stichtingen nam zitting in Amicales-besturen.

Wij als Stichting hebben gewoonweg niets te maken met al die politieke verschillen van mening. Wij moeten beoordelen of de activiteiten voldoende aansluiten bij de doelstellingen van de Stichting. En als dat positief is, kunnen we steun verlenen. Door mankracht, ruimte of geld.⁹⁸

Pas toen andere organisaties, zoals Amnesty International, en bezorgde Marokkanen de Amicales bekritiseerden als een verlengstuk van het Marokkaanse repressieve regime, spraken de stichtingen schande van de intimiderende praktijken van de Amicales. Vanaf 1977 nam het verzet tegen de Amicales vanuit de samenleving, de zelforganisaties en de politiek duidelijkere vormen aan. In een brief lieten de stichtingen minister Van Doorn (PPR) van CRM weten dat ze de praktijken van de Amicales afkeurden.⁹⁹ De minister wees daarop een subsidieaanvraag van de Amicales af. Hij schreef in een brief aan de Amicales het volgende:

Ik respekteer de wijze waarop men in andere landen de belangen van zijn onderdanen wenst te behartigen. Ik ben echter van mening dat we moeten trachten te vermijden dat het verschil in aanpak tot conflicten gaat leiden, als deze vorm van belangenbehartiging zich uitstrekt tot burgers in den vreemde, waar andere zeden en gewoonten heersen.¹⁰⁰

In 1977 reageerde Jaap de Boer van de Stichting Midden-Nederland verantwoordigd op de aanwezigheid van acht stichtingsfunctionarissen op de receptie ter gelegenheid van de troonsbestijging van koning Hassan II op 6 maart 1977 in Rotterdam. Het bezoek was volgens De Boer in strijd met het advies van de vergadering van SBW-directeuren van 23 februari, waarin benadrukt werd dat het van groot belang was dat de stichtingen zich hadden uitgesproken tegen de Amicales.¹⁰¹ Ondanks de bezwaren tegen het Marokkaanse repressieve regime en de greep op Marokkanen in Nederland, bleef de Nederlandse overheid in de jaren die volgden banden aanhalen met de Marokkaanse overheid. Koning Hassan II werd beschouwd als een bevriend staatshoofd. Dat bleek bijvoorbeeld toen minister Schoo (vvd) van Ontwikkelingssamenwerking in 1985 de subsidie aan het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN) en het Polisario Komitee wilde stoppen. De minister vond dat subsidieverlening de betrekkingen tussen Nederland en Marokko zou schaden, 'terwijl juist goede betrekkingen worden nagestreefd mede omdat Marokko een actief en vooraanstaand lid van de Arabische Liga is'.¹⁰² Abdou Menebhi, voorzitter van het KMAN, zei later hierover:

Minister Schoo vond dat de subsidie aan het KMAN gestopt moest worden. We kwamen hiertegen in actie en stapten naar de rechter. De minister moest dus verantwoorden waarom zij de subsidie wilde stopzetten. Ze had een aantal dossiers over het KMAN verzameld waarin werd beweerd dat het KMAN een extremistische groep was en dat we met gebruik van Nederlandse gelden strijd voerden tegen Hassan II, terwijl Hassan II een vriend en goede partner was van de Nederlandse regering. Marokko was een goede partner in de kwestie Palestina-Israël en in Afrikaanse kwesties. Steun aan de KMAN zou dus de band met het Marokkaanse koningshuis in gevaar brengen, aldus minister Schoo. In het dossier stond dat ik banden had met de Marokkaanse linkse beweging *Ilal Amal*. Deze zou volgens haar een extremistische organisatie zijn. De rechter vond dat we vrij waren in onze acties en hij vond tegelijkertijd dat de minister haar eigen beleid mocht uitvoeren. Het KMAN kreeg dus tijdelijk geen subsidie meer van het ministerie. Het ging om veel geld. We kregen in die periode zo'n 70.000 gulden per jaar.¹⁰³

De stopzetting van de subsidiering vanuit het ministerie betekende niet het einde van het KMAN. Met lokale subsidies bleef de organisatie succesvolle activiteiten ontplooiën. Dit bleek een gevoelige nederlaag te zijn voor de Amicales en zelfs aanleiding voor een verscherping van tegenstellingen tussen beide organisaties. Op 13 september 1983 scheef de Federatie van Amicales in Nederland naar aanleiding van subsidietoekenning aan het KMAN in een brief aan de Marokkaanse koning: 'De vijanden zijn actiever dan ooit, hun beweging overheerst het gehele sociale terrein'.¹⁰⁴ De Marokkaanse autoriteiten waren er, met de hulp van de Amicales, dus niet in geslaagd om het KMAN in diskrediet te brengen. Marokko hield zijn criticasters in de jaren die volgden nog nauwlettender in de gaten. De aanhouding van Amin el Mouaden in Marokko in 1984 was hier een duidelijk voorbeeld van. El Mouaden was lid van het KMAN en van de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP). Hij werkte als onder-

wijzer op een Rotterdamse basisschool. Na een vakantie in zijn geboorteland werd hij op de terugweg aangehouden en voor ondervraging meegenomen naar het geheime detentiecentrum in Derb Moulay Cherif, een wijk in Casablanca. Daar werd hij wekenlang gemarteld en verhoord over het KMAN, de Sahara, minister Schoo, het cultureel verdrag en de vele demonstraties tegen het Marokkaanse regime. Dankzij acties van onder meer de ABOP, het KMAN, het Marokko Komitee, Amnesty International en de druk van de Nederlandse autoriteiten werd El Mouaden op 2 oktober 1984 vrijgelaten.¹⁰⁵ Het lot van El Mouaden, waarover veel geschreven werd in de kranten, was geen uitzondering. In de jaren daarna zou nog een aantal kritische Marokkanen uit Nederland en daarbuiten worden aangehouden in Marokko.

De linkse politieke partijen, de vakbonden en steunorganisaties kwamen dikwijls in het verweer tegen de werkwijze van de Amicales. In 1977 stelde Van der Spek (PSP) Kamervragen aan minister De Ruiter (CDA) van Justitie naar aanleiding van het optreden van de Amicales.¹⁰⁶ Op 16 september 1977 verstoorden leden van de Amicales een feest in De Doelen in Rotterdam, dat georganiseerd was door de Stichting Hulp Buitenlandse Werknemers Rijnmond en het KMAN. Bij die gelegenheid zouden leden van de Amicales de bezoekers hebben bedreigd met messen. Het Actie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) greep de gebeurtenissen aan om bij minister Van Doorn (PPR) van CRM te pleiten voor een verbod van de organisatie.¹⁰⁷ Een jaar later, in 1978, vroeg de FNV aan minister De Ruiter om de Amicales en de Turkse Grijze Wolven in Nederland te verbieden. Volgens de FNV klaagden Marokkanen en Turken, die lid waren van de vakbond, over intimidatie en bedreigingen van de kant van deze rechtse organisaties.¹⁰⁸ PSP-lid Van der Spek vroeg de minister of hij bereid was om de democratische organisaties van buitenlandse werknemers, zoals het KMAN, zoveel mogelijk te ondersteunen, zowel in financieel opzicht als door het verlenen van faciliteiten. Volgens Van der Spek was dit één van de middelen om de invloed van fascistische organisaties als de Amicales onder buitenlandse werknemers te verkleinen. Namens de minister van CRM, reageerde de minister van Justitie gelaten op dit verzoek.

De minister van CRM subsidieert regionale stichtingen voor welzijn van buitenlanders voor een aantal activiteiten. 'Democratische zelforganisaties' kunnen via deze regionale stichtingen financiële steun verkrijgen voor zover deze activiteiten passen in het kader van het beleid van de regionale Stichtingen.¹⁰⁹

Zonder vooruit te lopen op de volgende hoofdstukken, waarin de confrontaties tussen de Amicales en het KMAN, en de reacties daarop van de Nederlandse politiek uitvoering worden beschreven, laten bovenstaande voorbeelden zien hoe de Nederlandse overheid aanvankelijk, ondanks protesten van progressieve Marokkaanse en Nederlandse organisaties, samenwerkte met en subsidie verleende aan de Amicales. Dat de Amicales de Marokkaanse identiteit en cultuur hoog in het vaandel hadden en Marokkaanse landgenoten in Nederland wilden binden aan het vaderland, werd niet als bedreigend ervaren. Later werden de praktijken van de Amicales geproblematiseerd en werd subsidie stopgezet. De (late) weigering van subsidie aan conservatieve organisaties, zoals de Amicales, heeft onbedoeld geleid tot meer inmenging door de herkomstlanden. De conservatieve (en religieuze) migrantenorganisaties werden voortaan gesubsidieerd door de herkomstlanden, die hiermee inmenging door Ne-

derlandse organisaties vermeden.¹¹⁰ In de volgende hoofdstukken ga ik hier uitgebreider op in.

De jaren 1980: 'integratie met behoud van eigen cultuur'

In 1979 publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een rapport over 'etnische minderheden', voorheen bekend als 'gastarbeiders', waarin de permanente vestiging van een aantal migrantengroepen werd erkend. Het rapport pleitte voor een actief beleid gericht op de integratie van 'etnische minderheden' in de Nederlandse samenleving. De overheid kwam daarop in 1983 met de *Nota Etnische Minderheden*, die breed gesteund werd door het parlement. Hiermee verschoof de aandacht van een ad-hoc beleid naar een beleid voor etnische minderheden, dat gestoeld was op economische, politieke, culturele en religieuze gelijkheid.¹¹¹ De centrale gedachte in de beleidsnota was dat 'gastarbeiders' hier zouden blijven en dat als gevolg daarvan het beleid gericht moest zijn op hun integratie in de Nederlandse samenleving. Met integratie als centraal beleidsdoel, leek de overheid af te stappen van het oude motto 'behoud van eigen cultuur en identiteit'. Dat was ten dele het geval. De regering formuleerde naast integratie ook de emancipatie van minderheden als belangrijk beleidsdoel. Via een sterke culturele identiteit en een groepsgewijze emancipatie, die gestoeld was op de verzuilingsgedachte, moesten minderheden zich succesvol ontwikkelen in de Nederlandse samenleving. Dat hield in dat minderheden de gelegenheid moest worden geboden tot 'vormgeving aan en beleving van de eigen cultuur'.¹¹² De regering bleef in de jaren 1980 dus inzetten op een sterke culturele identiteit en versterkte hiermee onbedoeld de banden van Marokkanen en andere minderheden met hun land van herkomst. De nota onderstreepte bovendien dat minderheden en de meerderheid in de samenleving elkaars religieuze en culturele overtuigingen moesten erkennen en respecteren. De vvd benadrukte de versterking van de eigen culturele identiteit van minderheden in haar beginselprogramma *Liberaal Manifest* in 1981.

Door de opnemng van honderdduizenden voormalige rijksgenoten en buitenlandse werknemers is in Nederland een multiraciale samenleving ontstaan, met snel groeiende etnische minderheden. De daaruit voortvloeiende problematiek raakt alle terreinen van beleid en het is een liberale plicht ervoor te waken dat bedoelde groepen in onze samenleving niet achtergesteld worden en zich kunnen ontplooiën naar eigen aard en cultuur. [...] In ons land groeit thans een tweede generatie 'buitenlanders' op, kinderen van buitenlandse werknemers en voormalige rijksgenoten. De meesten van hen zullen hier blijven. Ook zij hebben onverminderd recht op individuele ontplooiing. Extra inspanningen op onderwijsgebied, organisatorisch, onderwijskundig en financieel, zijn daarom tenminste de komende tien jaar geboden ten behoeve van de emancipatie van de culturele minderheden.¹¹³

Het CDA stemde in haar beginselprogramma ook in met het integratiebeleid: 'Het erkent het gezichtspunt van de pluriformiteit en van de bescherming van minderheden'.¹¹⁴ In het kader daarvan stelde het CDA voor de bouw van gebedsruimtes te subsidiëren.

Behoud en bevordering van de eigen cultuur bleven dus belangrijke pijlers in het minderhedenbeleid. Het onderstrepen van de etnische identiteit van minderheden

heeft er aan bijgedragen dat etnische verschillen werden benadrukt, maar ook dat de oriëntatie op de cultuur van het herkomstland groter werd. Een voorbeeld hiervan was het onderwijs aan en voorlichting over minderheden. In 1983 startte de Stichting Ideële Reclame (SIRE) de campagne 'Leuk dat we in Nederland niet allemaal hetzelfde zijn'. Advertenties met de teksten 'Hassan zegt niet wat-ie denkt. En is toch heel oprecht' en 'Fatima zal een hond nooit binnenlaten. En is toch een dierenvriend' hingen op talloze locaties in het land. SIRE wilde met haar actie Nederlanders ervan bewust maken dat er in Nederland kinderen wonen van verschillende nationaliteiten en nog meer verschillende achtergronden en dat die kinderen echt niet allemaal hetzelfde zijn. SIRE legde uit:

Hassan is een Marokkaanse jongen. Hij heeft geleerd dat je wel nee mag denken, maar dat nee zeggen erg onbeleefd is. Het is goed om dat te weten, als je Hassan iets aanbiedt, of iets vraagt. Fatima is gek op dieren en is moslim. En volgens de islam is een hond een onrein dier dat je nooit in huis zult nemen. Dus je kunt maar beter niet met je hond bij haar op bezoek gaan. Het is goed om dat even te weten.¹¹⁵

Remigratie bleef in de jaren 1980 een belangrijke doelstelling van het migratiebeleid. De *Nota Etnische Minderheden* wijdde een paragraaf aan het remigratiebeleid, die uitvoerig in het parlement werd bediscussieerd. Deze keer omarmden alle betrokkenen de gedachte dat migranten zich permanent in Nederland zouden vestigen. Volgens de Tweede Kamer moest het remigratiebeleid een integraal onderdeel van en niet een alternatief zijn voor het beleid ten aanzien van etnische minderheden. Daarnaast stelden alle politieke partijen, in navolging van de regering, dat remigratie alleen mocht plaatsvinden op vrijwillige basis en dat de beslissing om terug te keren naar het herkomstland primair bij de migranten lag. Daarbij stelde de regering, tegen de wil in van de meerderheid van de Kamer, dat terugkeer naar het land van herkomst een definitieve keuze diende te zijn. PvdA, CDA en de kleine linkse fracties vonden dat buitenlanders de gelegenheid moesten behouden zich opnieuw in Nederland te vestigen als hervestiging in hun eigen land niet beviel. Wel bereikte de Kamer overeenstemming over de verplichting van de overheid om degenen die wilden terugkeren te begeleiden en financieel te ondersteunen.¹¹⁶

Met het minderhedenbeleid hoopte de regering de achterstanden van etnische minderheidsgroepen op te heffen. De hoofddoelstelling was ook 'de totstandkoming van een samenleving, waarin de in Nederland verblijvende leden van minderheidsgroepen ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en volwaardige ontplooiingskansen hebben'.¹¹⁷ De vraag welke gevolgen de beleving van de eigen cultuur en identiteit op de lange termijn zou hebben, werd echter door niemand gesteld.

Migrantenorganisaties en subsidies

In het kader van de bevordering van de integratie van minderheden via een sterke culturele identiteit verstrekke de overheid subsidies aan migrantenorganisaties. Migranten kregen geld om hun eigen culturele evenementen te organiseren. Net als andere migranten ontvingen Marokkanen subsidies voor het benadrukken van hun Marok-

kaanse identiteit. De manier waarop activiteiten van migranten werden gesubsidieerd maakte het gunstig voor migranten om zich te definiëren als behorend tot een etnische groep. De dominante opvatting in beleid was dat door behoud van groepsspecifieke faciliteiten de sociaal-culturele emancipatie van groepen verbeterd kon worden. De overheid stelde geen strenge subsidie-eisen, zolang de activiteiten van migranten maar gepresenteerd werden als ‘cultureel’ en ‘authentiek’. Als gevolg hiervan werden migranten en hun organisaties afhankelijk van de Nederlandse overheid.

De subsidieverstrekking had evenwel een functie. Via subsidies probeerde de overheid (ook op lokaal niveau) in contact te komen of te blijven met migrantengroepen. Overheden wilden graag een aanspreekpunt binnen wat gezien werd als een gemeenschap. Op die manier kon de overheid migrantenorganisaties verantwoordelijk houden voor acties van individuen.¹¹⁸ De Nederlandse overheid stimuleerde in deze periode, zoals gezegd, de banden van migranten met hun herkomstland omwille van een soepele terugkeer. Toen duidelijk werd dat migranten niet terug zouden keren, werkte de overheid zij aan zij met migrantenorganisaties om maatschappelijke gelijkheid te bevorderen en de sociale en maatschappelijke positie van migranten en hun nakomelingen te verbeteren. De overheid ondersteunde daarom organisaties van migranten die een actieve rol kregen bij beleidsontwikkeling. In de Minderhedennota uit 1983 benadrukte de Nederlandse overheid het belang van migrantenorganisaties.

Bij de ontwikkeling naar een open, multiculturele samenleving spelen organisaties van minderheden een belangrijke rol. Leden van etnische groepen [...] komen om uiteenlopende redenen in georganiseerd verband bij elkaar. Dat kan zijn om elkaar te ontmoeten, ervaringen uit te wisselen en steun bij elkaar te zoeken om zich in de omringende samenleving beter staande te kunnen houden. Dat kan ook zijn om van gedachten te wisselen over ontwikkelingen in het land van herkomst. Leden van minderheidsgroepen organiseren zich ook om maatschappelijke structuren en verhoudingen die zij als beklemmend ervaren te veranderen en om invloed uit te oefenen op besluitvormingsprocessen die voor hen van belang zijn. Tenslotte spelen organisaties van minderheden een rol bij de cultuurbeleving en in het contact tussen minderheden en meerderheid.¹¹⁹

Het middel (subsiëring) bleef dus hetzelfde, maar het beleidsdoel verschoof in de jaren 1980 van stimulering van terugkeer naar verbetering van de positie van etnische minderheden in de Nederlandse samenleving. De Nederlandse overheid pleitte voor de vorming van inspraakorganen die zouden kunnen dienen als gesprekspartner van de Nederlandse overheid. De overheid wilde migranten inspraak geven, maar wilde ook de ‘migrantengemeenschappen’ kunnen aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor hun vermeende leden. Opvallend is dat hierbij voorbij werd gegaan aan de verdeeldheid binnen groepen migranten. Mohammed Rabbæ zei in 2003 hier het volgende over:

Bij de Marokkaanse gemeenschap bijvoorbeeld was er een aantal organisaties in Amsterdam en in Utrecht. Het was eigenlijk net een soort accordeon: men vond elkaar en ging weer uit elkaar, afhankelijk van tactiek en strategieën. Uiteindelijk heeft Utrecht het voortouw genomen en het inspraakorgaan voor Marokkanen en Tunesiërs gevormd. Amsterdam protesteerde daartegen, men vond het niet representatief omdat de Amsterdamse organisaties daarin geen zitting hadden. Er was steeds wrijving. [...] De minister van Bin-

nenlandse Zaken heeft uiteindelijk gekozen voor de Utrechtse school. Daardoor was men op den duur niet meer ontvankelijk voor de protesten van Amsterdam.¹²⁰

Door het instellen van inspraakorganen bevorderde de Nederlandse overheid dat Marokkanen zich als Marokkanen organiseerden. Bovendien probeerde de overheid eenheid af te dwingen. Dit paste in het beleidsdoel van integratie met behoud van de eigen cultuur. De dominante opvatting achter het beleid was dat migranten het recht hadden op behoud van de eigen cultuur, religie en taal. De implicatie van het beleid was dat Marokkanen en andere migranten zich als groep en apart van de Nederlanders gingen organiseren. Het gevolg van dat beleid was tweeledig. Enerzijds ontwikkelden migranten een sterk etnisch bewustzijn met hechte banden met het herkomstland, anderzijds bleven migranten afhankelijk van de Nederlandse overheid.

Halverwege de jaren 1980 verschoof de opstelling van de overheid ten aanzien van subsidiëring. Het subsidiebudget werd verminderd, waardoor migranten vanaf dat moment geen financiële steun meer kregen voor hun eigen organisaties. In plaats daarvan moesten ze gebruik maken van algemene organisaties. Organisaties die nog wel subsidies kregen, moesten hun doelen aanpassen; geen aparte organisatievorming, maar bruggen slaan.¹²¹ Dat gold echter niet voor alle groepen. Turken en Marokkanen werden beschouwd als hulpbehoevende groepen die meer steun nodig hadden dan anderen.¹²² Dat betekende in de praktijk dat Turken en Marokkanen nog altijd konden rekenen op subsidies van de overheid voor het organiseren van culturele activiteiten.

In de eerste jaren van de gastarbeidermigratie waren de activiteiten niet formeel, maar wel in de praktijk vooral gericht op mannen. In de jaren 1980, toen de subsidiekraan geleidelijk dicht werd gedraaid, kwamen er meer activiteiten voor buitenlandse vrouwen, en dan vooral voor Marokkaanse en Turkse vrouwen. De nadruk lag op het uit huis krijgen van de vrouwen. Dat gebeurde door het aanbieden van een combinatie van naai- en taallessen. Steuncomités meenden dat dat de beste manier was om vrouwen te bereiken. De vrouwen hadden meer belangstelling voor de cursussen als ze nuttig waren, en de naaicursussen werden algemeen als nuttig aangemerkt, zo was de veronderstelling. Het Steunkomitee Marokkaanse Vrouwen organiseerde in 1984 naai- en taallessen in de Amsterdamse Pijp. De activiteiten waren 'in de eerste plaats om de vrouwen met elkaar in contact te brengen en er toe bij te dragen dat zij zich kunnen redden.' De naailes 'is een activiteit die Marokkaanse vrouwen van hun man vaak wel mogen bezoeken. Het resultaat hiervan is namelijk duidelijk zichtbaar: je kunt goedkope kleren maken'. De Nederlandse taalles volgde onmiddellijk op de naailes. De vrouwen werden geworven door het uitdelen van stencils op scholen, de Albert Cuypmarkt en bij zuigelingenzorg.¹²³ De naaicursussen waren een succes. Het onbedoelde effect was dat de vrouwen vooral elkaar leerden kennen, en nauwelijks vrouwen buiten deze beperkte kring. Bij een manifestatie, met modeshow, in Rotterdam, eveneens in 1984, merkte de Rotterdamse wethouder Onderwijs Hans Simons (PvdA) op dat hij zijn prioriteit niet legde bij het ondersteunende werk ten behoeve van organisaties, maar liever bij direct uitvoerend werk voor buitenlandse vrouwen. Hij vroeg zich bovendien af of buitenlandse vrouwen voor ondersteuning niet terecht konden bij Nederlandse organisaties, zoals het Vrouwenvormingscentrum. Simons kreeg veel kritiek op dit standpunt tijdens de manifestatie. Een vertegenwoordigster van het Vrouwenvormingscentrum stelde dat buitenlandse vrouwen zich er niet thuis

voelden vanwege culturele verschillen ('Wij zijn er in de eerste plaats voor de vrouwenbeweging') en dat buitenlandse vrouwen hun eigen voorzieningen moesten hebben. Dat standpunt werd vertaald in beleid. Door de Rotterdamse gemeenteraad werd besloten dat buitenlandse vrouwen alleen nog maar een beroep konden doen op de pot voor immigranten en niet meer op het geld dat was uitgetrokken voor emancipatie.¹²⁴

Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur

Het Onderwijs in de Eigen Taal en Cultuur (oETC) kende voor- en tegenstanders. Aan de ene kant betoogden velen dat oETC een positieve uitwerking had op kinderen van migranten, omdat kennis van de eigen taal hen in staat stelde om de Nederlandse taal beter te beheersen. Bovendien, zo werd betoogd, was het onderwijs in de eigen taal belangrijk voor de ontwikkeling van het zelfbeeld van migrantenkinderen. Aan de andere kant was er veel kritiek op deze zienswijze. Volgens sommige onderwijssociologen was oETC tijdverspilling en schadelijk voor de algemene schoolontwikkeling van migrantenkinderen. De controverse over het onderwijs in de eigen taal en cultuur bleef tot ver in de jaren 1990 bestaan.¹²⁵ In het kader van dit onderzoek is de vraag in hoeverre het oETC een succes of falen was niet relevant.¹²⁶ Voor dit onderzoek is het met name interessant om na te gaan waarom de Nederlandse overheid koos voor oETC. Welke argumenten werden gebruikt ter verdediging van het oETC? Hierbij moet worden aangetekend dat aanvankelijk niet alle vertegenwoordigers van de overheid dezelfde opvattingen hadden over dit onderwijs.

In het begin was het ministerie van CRM de enige pleitbezorger van 'eigen' onderwijs buiten schooltijd. Deze gedachte kreeg in de praktijk maar mondjesmaat navolging, omdat de meeste buitenlandse kinderen in het reguliere Nederlandse onderwijs terecht kwamen. Eind jaren 1960 waren het voornamelijk Spaanse en Italiaanse kinderen die les kregen in de eigen taal en cultuur. Hun ambassades en migranten zelf zetten schooltjes op waar kinderen op woensdagmiddag en zaterdagochtend les in Spaans of Italiaans kregen.¹²⁷ Vanaf de jaren 1970 werden deze initiatieven mede gefinancierd door de Nederlandse overheid en verplaatst naar de basisscholen, waar de lessen werden gegeven onder schooltijd.

De katholieke basisschool 'Miguel de Cervantes' in Utrecht was een school met een aantal klassen voor Marokkaanse en Spaanse leerlingen. Van de 100 buitenlandse kinderen in 1975, kwamen er 70 uit Marokko.¹²⁸ Tweederde van de schooltijd werd besteed aan Nederlandstalig onderwijs in de gewone vakken van de basisschool, een derde van die tijd werd besteed aan de eigen taal en cultuur. De Utrechtse basisschool had een Marokkaanse onderwijzer die in Nederlandse dienst was en een onderwijzeres uit Marokko, die betaald werd door het ministerie van Onderwijs en Wetenschap. Over de opzet van de school was directeur Meijers helder: 'De bedoeling is de Marokkaanse kinderen hier zover te brengen, dat ze zowel in ons land als in hun vaderland, verder kunnen gaan op de school die ze het beste past'.¹²⁹ De schoolleider zag hierin een grote uitdaging: 'De Marokkaanse kinderen hebben het op de Nederlandse school niet gemakkelijk, want niet alleen het Nederlands dat ze hier leren is een nieuwe taal voor ze. Ook het Arabisch'.¹³⁰ Hiermee doelde hij op het verschil tussen het Arabisch,

dat op school werd onderwezen, en de Berberdialecten, die de kinderen thuis spraken. Het officiële doel was behoud van de eigen taal, maar in de praktijk pakte dat van meet af aan anders uit en misten de kinderen niet alleen een groot deel van het gewone Nederlandse curriculum, maar moesten ze zich bovendien op de basisschool twee vreemde talen eigen maken.

Toch constateerde antropologe Lotty van den Berg dat een bi-culturele school de juiste plek was om buitenlandse kinderen op te vangen.

Ik geloof dat er in uitsluitend Nederlands onderwijs een veel groter gevaar steekt. Want in dat geval vernederlandst het kind en loopt het de kans, niet meer geaccepteerd te worden door de eigen Marokkaanse groep. Het Marokkaanse kind moet zich duidelijk Marokkaan kunnen blijven voelen. Daartoe moet het in staat worden gesteld door het eigen onderwijs.¹³¹

Lange tijd bleef het ministerie van Onderwijs en Wetenschap (o&w) zich afzijdig opstellen ten opzichte van het OETC. Dat veranderde in 1972 toen een interdepartementale werkgroep werd ingesteld, met vertegenwoordigers van Sociale Zaken, CRM en o&w. De werkgroep had als taak een beleidsvisie te ontwikkelen rond het OETC. In de werkgroep stonden de vertegenwoordigers van o&w en Sociale Zaken lijnrecht tegenover die van CRM. Vooral de ambtenaren van het ministerie van o&w waren tegen bi-cultureel onderwijs en vreesden gettovorming en achterstanden in de opleiding van buitenlandse kinderen. CRM daarentegen zag OETC als onmiskenbaar onderdeel van behoud van de eigen cultuur. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: in de eerste plaats zou OETC moeten gelden voor kinderen van gastarbeiders waarvan men verwachtte dat ze terug zouden keren naar hun land van herkomst. De kinderen waarvan verwacht werd dat ze in Nederland zouden blijven, moesten gewoon Nederlands onderwijs volgen.¹³² De achterliggende gedachte was dat potentiële remigranten de banden met hun herkomstland niet mochten afsnijden, omdat het hun terugkeer zou kunnen frustreren. Het OETC was dus aanvankelijk bedoeld als onderdeel van het remigratiebeleid. Verder beloofde de werkgroep, op aandringen van de Tweede Kamer, meer aandacht te besteden aan de inhoud van het bi-culturele onderwijs en meer lesmateriaal en onderwijskrachten ter beschikking te stellen.

Met de conclusie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, die in 1979 stelde dat het beleid inzake etnische minderheden uit moest gaan van een permanente vestiging van migranten, vonden ideeën over de versterking van de eigen identiteit en de rol van het onderwijs in de eigen taal en cultuur definitief ingang. Het OETC bleef bestaan, maar de argumenten veranderden. Waar voorheen OETC werd beschouwd als maatregel ter bevordering van remigratie, werd het vanaf 1979 opgevoerd als hulpmiddel bij integratie. In de nota *Culturele Minderheden in het onderwijs* werd het doel als volgt samengevat:

Onderwijs moet minderheden voorbereiden op en in staat stellen tot een volwaardig sociaal, economisch, maatschappelijk en democratisch functioneren en participeren in de Nederlandse samenleving, met de mogelijkheid zulks te doen vanuit de eigen culturele achtergrond.¹³³

De nieuwe visie op het onderwijs in de eigen taal en cultuur stelde op drie basisprincipes. Ten eerste kon het bijdragen aan de ontwikkeling van het zelfbewustzijn van de leerling. Ten tweede bood het een beter begrip van en de toegang tot de cultuur van het land van herkomst die de banden met familieleden en vrienden uit en in het land van herkomst vergemakkelijkten. Tenslotte zou het de kloof tussen ouders en kinderen verkleinen en hen helpen om vanuit de eigen identiteit in de Nederlandse samenleving te integreren.¹³⁴ Het behoud van de eigen cultuur werd dus belangrijker geacht dan eventuele achterstanden in de schoolloopbaan van migrantenkinderen. OETC mocht dan wel bedoeld zijn als voorwaarde voor een geslaagde integratie in de Nederlandse samenleving, een onbedoeld gevolg van het beleid was dat de collectieve culturele identiteit en de banden met het land van herkomst werden versterkt.

In de jaren 1980 bleef het onderwijs in de eigen taal en cultuur een belangrijke rol spelen in het integratiebeleid. De dominante opvatting was toen dat OETC kon bijdragen aan een positief zelfbeeld. Leerlingen die de eigen taal goed beheersten, zouden makkelijker in staat zijn de Nederlandse taal te leren, zo was de breed gedragen gedachte. Het in 1982 ingediende wetsvoorstel om het OETC een wettelijke basis te geven illustreert de principiële overtuiging dat kinderen recht hadden op onderwijs in hun eigen taal en cultuur. Er bestonden nog wel wat knelpunten wat betreft de uitvoering van het OETC-beleid. De belangrijkste problemen waren de enorme tekorten aan leermiddelen en gekwalificeerde leerkrachten. Met name onder Marokkanen was er een groot tekort aan leerkrachten. Om dit tekort op te vangen, besloot o&w via de ambassade geschikte kandidaten in Marokko te werven.

In 1984 nam landelijk gezien 85 procent van de Turkse kinderen deel aan het OETC, en in Amsterdam 67 procent. Voor Marokkanen waren die percentages 47 en 20 procent. Het voornaamste probleem was een tekort aan docenten. In Amsterdam kregen op dat moment 250 Marokkaanse kinderen Arabische les buiten schooltijden in clubhuizen en wijkcentra. Sommige taalgroepen draaiden autonoom, andere waren verbonden aan het KMAN. Het KMAN richtte halverwege de jaren 1980 de zogenaamde 'School van de Migratie' op in verschillende buurten van Amsterdam als vorm van protest tegen het niet functionerende OECT. Met de migratiescholen wilde het KMAN de Marokkaanse identiteitsontwikkeling bevorderen, en een alternatief bieden voor het staatsgestuurde Marokkaanse curriculum.¹³⁵ Een groep in de Amsterdamse Cremerbuurt maakte gebruik van een oud schoolgebouw en oud schoolmeubilair. 150 kinderen kregen er les op zaterdag- en zondagochtend van negen tot twaalf uur in Arabisch, geschiedenis en aardrijkskunde. De ouders waren zeer bij de school betrokken omdat het initiatief van hen zelf was uitgegaan. Na de schooluren voor de kinderen, namen de vaders plaats in de schoolbanken en kregen zij les. Gerard Eikelenboom, gemeentelijk inspecteur onderwijs in Amsterdam, meende echter dat dit onderwijs niet als OECT kon worden aangemerkt en gesubsidieerd, omdat de lesgevers geen bevoegdheid hadden en onvoldoende het Nederlands beheersten.¹³⁶ De overheid nam de organisatie van het onderwijs en de werving van de docenten op zich en drukte hiermee het initiatief van de ouders in de Cremerbuurt weg.

De werving van de Marokkaanse onderwijzers was ingewikkeld. In 1982 werd Herman Obdeijn door het Nederlandse ministerie van Onderwijs aangesteld als onderwijsattaché in Rabat. Hij zou daar een rol moeten spelen in het regelen van onderwijs

voor in Nederland wonende Marokkanen. De Marokkaanse overheid was aanvankelijk wantrouwend en vreesde dat de Nederlandse overheid 'hun' kinderen wilde indoctrineren. Een wrijfpunt was wie verantwoordelijk moest zijn voor de invulling van het onderwijs. De Nederlandse overheid werd uiteindelijk inhoudelijk verantwoordelijk. De onderwijsattaché stelde een lijst samen van geschikte kandidaten, maar het Marokkaanse ministerie van Onderwijs besloot of een uitreisvisum kon worden afgegeven. Obdeijn had als taak in Marokko goede leerkrachten te werven. Op een eerste oproep kwamen drieduizend brieven binnen van Marokkanen die in Nederland les wilden geven. Na selectie bleven er achttien kandidaten over, die in Nederland te werk gesteld werden. Vanuit de grote Nederlandse steden kwam protest. Ze weigerden met Obdeijn samen te werken en gingen zelf werven. 'Zo dachten ze ervan verzekerd te zijn dat ze geen agenten van Hassan naar Nederland zouden halen', schreef het *Buitenlanders Bulletin* in 1985. Obdeijn zette, in een interview met het *Bulletin*, vraagtekens bij deze Nederlandse vrees voor politiek beïnvloeding, al zag hij wel gevaar.

Het gevaar is heel reëel: niet dat ze politiek agenten zijn, maar dat ze het worden. Als ze in Nederland geïsoleerd raken zijn Marokkaanse onderwijzers een makkelijke prooi voor de Marokkaanse ambassade of de Amicales. Ze hebben behoefte aan aandacht, dus als ze dan een aai over de bol krijgen en hen wordt vriendelijk gevraagd of ze iets over hebben voor het vaderland, dan is die stap gauw gezet. Maar ik heb niet de indruk dat ze als politiek agent naar Nederland gaan. De positie van Marokkaanse onderwijzers is niet zodanig, dat ze het regime van harte ondersteunen. Er zitten juist veel opposanten van het regime onder.

Obdeijn ging in op het culturele verdrag dat aan de werving was gekoppeld.

Je kunt stellen dat je met zo'n verderfelijk regime als het Marokkaanse op principiële gronden geen verdrag wenst te sluiten. Je kunt zo'n verdrag ook gebruiken om druk uit te oefenen en om de contacten tussen de Marokkaanse en Nederlandse bevolking te vergemakkelijken. [...] Ook kritische Marokkanen hebben mij herhaaldelijk verteld, dat ze die banden en contacten juist nodig hebben.

De oplossing van het onderwijzersprobleem kon niet komen van de opleiding van jonge Marokkanen op Nederlandse Pabo's.

Je krijgt daarmee wel een nieuw probleem: Marokkaanse jongeren die hier zijn opgeleid hebben in veel gevallen niet meer genoeg voeling met de situatie dáár.¹³⁷

Voorafgaand aan de uitvoering van deze educatieve maatregelen voor kinderen van Marokkaanse migranten, sloten Marokko en Nederland in 1983 dus een omstrede cultureel verdrag.¹³⁸ Er ontstond onder politieke partijen verdeeldheid over het belang van deze overeenkomst en de invloed die de Marokkaanse staat zou hebben op de inhoud van de onderwijsprogramma's en de werving van Marokkaanse leerkrachten.¹³⁹ De Tweede Kamer sprak zich in meerderheid uit voor de ondertekening het verdrag met Marokko, maar het CDA, de PvdA en D66 drongen er bij de bewindslieden op aan al in Nederland aanwezige Marokkanen in te schakelen bij het onderwijs in de eigen taal en cultuur.¹⁴⁰ De PSP-fractie had ernstige bezwaren tegen het verdrag en wilde weten 'wat het ondertekenen van een akkoord met een land dat een onderdrukkend beleid voert betekende'.¹⁴¹ Bovendien vond de PSP-fractie dat 'door middel van dit ak-

koord de Marokkaanse overheid een sterke greep krijgt op de selectie van leraren die in Nederland hun culturele zending komen uitoefenen'.¹⁴² Ook de CPN was niet gerust op de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid: 'De lange arm van Koning Hassan zal reiken tot in de klaslokalen van Nederland. De hand des Konings zal zwaar rusten op de vorming van Marokkaanse kinderen in ons land'.¹⁴³ Namens de CPN-fractie onderstreepte Kamerlid Schreuders zijn zorg: 'De vraag dient te worden gesteld of het onderwijs en speciaal het onderwijs aan Marokkaanse kinderen ermee gediend is als leerkrachten worden ingezet die door het Hassan-regime zijn gescreend en goedbevonden'.¹⁴⁴

Buiten de politiek was er ook kritiek op de culturele overeenkomst. Het Marokko Komitee schreef in een telegram aan minister Deetman van Onderwijs (CDA) 'ernstig ongerust te zijn over een cultureel akkoord, omdat in Marokko op grote schaal de mensenrechten werden geschonden'.¹⁴⁵ In een open brief riep het comité alle Kamerleden op te verhinderen dat de ondertekening doorging. Het KMAN, gesteund door FNV en CNV, vreesde inmenging van de Marokkaanse overheid in de vorm van uit Marokko geïmporteerde onderwijsprogramma's en leerkrachten.¹⁴⁶ Volgens Obdeijn had het verdrag alleen maar positieve effecten gehad.

In de zomer van 1984 werd de Marokkaanse onderwijzer Amin el Mouaden door de Marokkaanse geheime dienst opgepakt, toen hij weer naar Rotterdam wilde terugkeren waar hij werkzaam is als onderwijzer. Hij zou in Nederland 'gevaarlijke activiteiten' ontplooid hebben. [...] Wij hebben toen grote druk uitgeoefend op de Marokkaanse overheid en ermee gedreigd dat het voor ons allemaal niet hoeft als zij zo te werk gaan. Dat zou het einde van het culturele verdrag zijn geweest. [...] Omdat contacten met Europese landen heel belangrijk zijn voor Marokko hebben wij het verdrag als chantage-middel kunnen gebruiken.

Het onderwijs in eigen taal kreeg uiteindelijk een plaats in de nieuwe wet op het basisonderwijs, die op 1 augustus 1985 van kracht werd. Het officiële doel van het onderwijs in eigen taal was dat het contact met landgenoten zou vergemakkelijken. Het *Buitenlanders Bulletin* schreef in 1985:

Het biedt kinderen van buitenlandse afkomst de mogelijkheid om zowel met de eigen familie- en vriendenkring, als met Nederlanders te communiceren. Zonder onderwijs in eigen taal en cultuur zijn ze verplicht om op te gaan in de Nederlandse samenleving, ten koste van de binding met de eigen groep.¹⁴⁷

De organisatie van het OETC-onderwijs in de praktijk leidde tot veel kritiek. Leraren moesten zich van de ene naar de andere school haasten, hadden teveel leerlingen en het niveau en de leeftijd van de leerlingen liep sterk uiteen. Sommigen kenden geen Arabisch, anderen hadden het in Marokko op school geleerd. Sommigen hadden in Marokko op school gezeten, anderen waren nog nooit in Marokko geweest. El Filali, die namens de Marokkaanse leerkrachten in Utrecht de publiciteit zocht, klaagde over gebrek aan onderwijsmateriaal. De leerkrachten werd gevraagd om voor de ouders te tolken en formulieren in te vullen in plaats van les te geven. In Utrecht werkten 24 leerkrachten die uit Marokko waren gehaald voor dit onderwijs. Ze waren voor de klas gezet, zonder dat ze een woord Nederlands spraken.¹⁴⁸

Toen de Nederlandse overheid in 1985 de OETC-uren wilde halveren, van vijf uur naar tweeënhalf uur binnen schooltijd, werd het actiescomité 'Nee tegen een half OETC' opgericht, waarin het KMAN participeerde. Ondanks de kritiek op het OETC-onderwijs bleek het moeilijk af te schaffen nadat het eenmaal was ingevoerd. Tineke Netelenbos (PvdA), staatssecretaris in het kabinet Kok I (1994-1998) zei later over deze padafhankelijkheid:

Bij mijn aantreden was het al sinds jaar en dag gebruikelijk om onderwijs in de eigen taal en cultuur te geven. [...] Het nadeel van het toenmalige onderwijs in eigen taal en cultuur was dat de kinderen die dit onderwijs volgden, uit de klas werden gehaald. Soms moesten ze zelfs naar een andere school, wat door het reizen veel tijd kon kosten. Ik was van mening dat dit niet verantwoord was, omdat hierdoor vaak de zwakste leerlingen lessen misten. Dit standpunt was zeer omstreden, zeer zeker ook in de Tweede Kamer, want er was toch vrij veel steun voor de gedachte dat het allemaal goed was gegaan. De vakbeweging was ook tegen verandering, want de docenten [...] waren nu eenmaal gevraagd om uit hun land van herkomst hierheen te komen. [...] Het werd gezien als een ereplicht om te zorgen dat het met deze docenten goed bleef gaan.¹⁴⁹

In 1998 werd het OETC omgedoopt in Onderwijs in Allochtone Levende Talen (OALT) en verplaatst naar buiten de schooluren en scholen. Het bleef nog wel de verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid. Netelenbos rechtvaardigde dat besluit later met twee argumenten.

In de eerste plaats blijft het OALT vallen onder het kwaliteitstoezicht van de Inspectie, zodat er geen sprake kan zijn van beunhazerij in het onderwijs in de eigen taal. Mensen organiseren dit namelijk toch. In de tweede plaats wisten wij dat moskeeverenigingen onderwijs in de eigen taal zouden gaan geven als de overheid dit onderwijs niet langer zou faciliteren. Er waren aanwijzingen genoeg om te menen dat dit een heel verkeerde ontwikkeling zou zijn. Ik generaliseer nu wel, want er zijn ook moskeeverenigingen die een 'integratie-agenda' hebben. Er zijn echter ook moskeeën die zo'n agenda absoluut niet hebben. Dat zijn vaak orthodoxe moskeeën die niets moeten hebben van de westerse samenleving. Een ding stond toen als een paal boven water: we moeten voorkomen dat kinderen via het taal-onderwijs in de handen van dat soort organisaties terecht komen.¹⁵⁰

Het primaire doel van het onderwijs in eigen taal werd nu het weren van invloed uit het land van herkomst. Na de verplaatsing van het onderwijs naar buiten de scholen en schooluren werd het isolement eerder versterkt dan verminderd, althans volgens een onderzoek van de BVD in 2002. Dat kwam vooral omdat enkele OALT-docenten meenden dat verplaatsing van het onderwijs bewees dat de Nederlandse overheid niet hechtte aan het behoud van de culturele en religieuze identiteit van islamitische minderheden. De BVD concludeerde:

Enkele personen in het islamitische onderwijsveld blijken [...] in staat een dubbele agenda te voeren in hun contacten met Nederlandse overheidsfunctionarissen. Zij zijn niet slechts pleitbezorgers van het islamitisch onderwijs in het volstrekt legitieme bewustzijn van het grondwettelijke recht van onderwijs en de behoefte tot behoud van de eigen identiteit, maar bevorderen het maatschappelijke isolement van de eigen gemeenschap. Zij doen dit enerzijds vanuit een politiek-religieuze, anti-democratische overtuiging maar anderzijds ook om er persoonlijk beter van te worden. Het Nederlandse onderwijsstelsel stelt hen in

staat om in een vrij onmondige gemeenschap relatief eenvoudig een machtspositie te verkrijgen als lid van een schoolbestuur.¹⁵¹

Het OALT werd in 2004 afgeschaft.

Parallel aan het debat over de OETC en OALT liep het ontstaan van de eerste islamitische scholen in Nederland. Geloofsgemeenschappen hebben het recht eigen scholen te stichten en moslims in Nederland maakten daarvan gebruik. In 1988 gingen de eerste twee islamitische basisscholen van start in Nederland, vier jaar later waren het er 26. In 2001 telde Nederland 32 islamitische basisscholen, die door 6.000 leerlingen werden bezocht. Ongeveer 40 procent van de islamitische basisscholen is opgericht door Marokkanen. De BVD meende dat enkele van deze scholen werden ondersteund vanuit islamitische landen of door buitenlandse islamitische fondsen. Die invloed kwam echter niet uit Marokko en de BVD concludeerde in 2002 dat er voor invloed vanuit de Marokkaanse overheid weinig bewijs was.¹⁵²

In het licht van dit onderzoek is het interessant dat de Nederlandse regering het onderwijs in de eigen taal en cultuur voordurend als beleidsmiddel inzette, terwijl het beleidsdoel (eerst remigratie, later integratie) steeds opnieuw werd gedefinieerd. Dat het OETC en later het OALT een marginale positie had in de onderwijspraktijk en in de uitvoering veel problemen opleverde (te weinig leermiddelen en leerkrachten), deed hier niets aan af. Het OETC stond in al die jaren nauwelijks ter discussie. De oprechte betrokkenheid van bewindslieden met het OETC maakt duidelijk dat de Nederlandse regering de ontwikkeling van de eigen culturele identiteit hoog in het vaandel had.

Lokaal stemrecht

Omdat de Nederlandse regering een sterke culturele identiteit benadrukte en de emancipatie en integratie van migrantengroepen in de samenleving aanmoedigde, werd in 1985 stemrecht voor migranten bij lokale verkiezingen geïntroduceerd. In 1980 kregen niet-Nederlanders reeds de mogelijkheid om bij de deelraadverkiezingen in Rotterdam en Amsterdam te stemmen. Marokkaanse organisaties waren over deze nieuwe mogelijkheid niet enthousiast. 'Marokkanen wijzen recht op kiezen af', kopte *de Volkskrant*.¹⁵³ Het KMAN had zich tegen de verkiezingen uitgesproken en voelde zich gepasseerd door de Amsterdamse gemeente en politieke partijen, die het comité niet expliciet in de besluitvorming over de totstandkoming van de stadsdeelraden hadden betrokken. Het gevolg van deze veronachtzaming was, volgens het KMAN, dat de deelraad de buitenlanders nauwelijks structurele oplossingen te bieden had voor hun achterstandsproblemen. KMAN-bestuurders Abdou Menebhi en Abderrazak Sbaiti concludeerden hieruit dat 'de Nederlandse autoriteiten opnieuw hebben laten blijken onvoldoende oog te hebben voor de culturele eigenheden, de politieke achtergronden en de achterstandsproblemen van buitenlanders [...] Zij vermoeden en vrezzen dat het verlenen van kiesrecht voor een deelraad, die buitenlanders zo weinig te bieden heeft, dan in feite slechts een slinkse truc is om assimilatie van buitenlanders af te dwingen', schreef het *Buitenlanders Bulletin* naar aanleiding van een gesprek met de KMAN-bestuurders.¹⁵⁴

De mogelijkheid dat niet-Nederlanders konden deelnemen aan (lokale) verkiezingen was nieuw.¹⁵⁵ Het is opvallend dat deze mogelijkheid werd gecreëerd, omdat het kiesrecht in het algemeen juist één van de kernrechten is die zijn voorbehouden aan mensen met de nationaliteit van het land waarin ze wonen.¹⁵⁶ Emigranten behielden soms dit recht in hun land van herkomst, maar het was ongebruikelijk dat immigranten (waar ook ter wereld), die niet genaturaliseerd waren, het recht verwierven. De nieuwe mogelijkheid voor buitenlanders om mee te doen aan de lokale verkiezingen was nadrukkelijk bedoeld om buitenlanders meer te betrekken bij de Nederlandse samenleving. Vertegenwoordigers uit eigen kring zouden een brug kunnen slaan tussen de eigen achterban en de Nederlandse politiek en samenleving, zo was het idee.

In aanloop naar de verkiezingen werden er folders en videobanden verspreid die aan de nieuwe kiezers in hun eigen taal uitlegden hoe de verkiezingen werkten.¹⁵⁷ Buurthuizen hielden voorlichtingsavonden, waarbij tolken hielpen bij de uitleg.¹⁵⁸ *Het Vrije Volk* hield een peiling waaruit bleek dat 54 procent van de Nederlanders voor stemrecht voor buitenlanders bij lokale verkiezingen was.¹⁵⁹ Het initiatief om migranten stemrecht te geven bij de lokale verkiezingen werd door alle politieke partijen omarmd. In de kranten werd ook in vrijwel alleen maar positieve termen over het initiatief bericht. Het KMAN was de enige organisatie die zich kritisch opstelde en het initiatief een 'fopspeen' noemde.¹⁶⁰ Het Marokkaanse comité uitte in een verklaring kritiek op het kiesrecht voor migranten: 'In feite veronderstelt en impliceert het kiesrecht een veel breder recht op vrije meningsuiting en informatie, het recht op verschil in taal en cultuur. Is de Nederlandse overheid wel bereid ons in ons anders-zijn te accepteren?'¹⁶¹ Mede als gevolg van deze kritiek waren er bij de verkiezingen weinig Marokkaanse kandidaten, terwijl er wel Turkse en Griekse kandidaten waren, waaronder mensen die belangrijk waren geweest binnen migrantenorganisaties en uitgebreide bestuurlijke ervaring hadden.¹⁶² Sommige Marokkanen, die wel politieke ambities hadden, lukte het niet om op de lijst van een bestaande partij te komen. De Marokkaan A. Battaï kwam in Vlissingen op de lijst van de PvdA.¹⁶³ Maar de Marokkaanse tolk en rijkschoolhouder E. Amrani stelde in Bergen op Zoom een lijst samen met uitsluitend Marokkaanse en Turkse kandidaten omdat hij niet op een andere lijst kwam. Hij hoopte op één zetel.¹⁶⁴ Negen Turkse kandidaten kregen uiteindelijk na de verkiezingen een zetel en geen enkele Marokkaan. Het contrast tussen Turken en Marokkanen was op dit punt groot.

Aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 riep de Marokkaanse koning Hassan II zijn onderdanen in Nederland op niet deel te nemen aan de lokale verkiezingen. Na de oproep van koning Hassan wilden drie Marokkaanse kandidaten, uit Leiden en Amsterdam, zich als kandidaat terugtrekken. Terugtrekking was echter op dat moment volgens de kieswet niet meer mogelijk.¹⁶⁵ Minister De Korte van Binnenlandse Zaken (VVD) richtte zich rechtstreeks tot de Marokkanen in Nederland met een oproep vooral wel te gaan stemmen. Hij voegde er aan toe dat hij hoopte dat er geen ongeregelheden zouden ontstaan tussen Marokkaanse groeperingen die wel en niet wilden gaan stemmen.¹⁶⁶ Het KMAN liet de eerdere weerstand varen en riep Marokkanen in Nederland op wel te stemmen. Abdou Menebhi verklaarde in 2008 deze radicale ommekeer.

De Amicales waren tegen deelname aan verkiezingen, omdat de koning dat zei. Wij waren uit principe tegen. Deelnemen aan verkiezingen vonden wij een vorm van assimilatie en bovendien waren wij op dat moment tegen het politieke systeem. We hadden een links standpunt; veranderingen moesten via maatschappelijke organisaties bereikt worden en niet via stemmen. Nou ja, achteraf gezien hadden we geen duidelijk standpunt, we waren aan het dromen. Onze doelstelling was op de eerste plaats strijden voor terugkeer. Toen de koning zijn toespraak hield waarin hij de Marokkanen opriep om niet te stemmen, veranderden wij binnen 24 uur ons standpunt. We vonden op dat moment, als protest tegen de bemoeienis van de koning, dat Marokkanen wel moesten stemmen.¹⁶⁷

Een stemadvies bracht het KMAN niet uit. Het KMAN had alle verkiezingsprogramma's naast elkaar gelegd en was tot de conclusie gekomen dat geen ervan aan de wens van Marokkanen in Nederland tegemoet kwam. Dat gold vooral voor zaken als recht op onderwijs in eigen taal en cultuur en erkenning van het recht op eigen organisaties.¹⁶⁸ De secretaris van de Marokkaans-Islamitische vereniging in de stad Groningen riep zijn leden op wel te gaan stemmen: 'Koning Hassan woont hier niet en wij wel'.¹⁶⁹

De bemoeienis van de Marokkaanse koning met de Marokkanen in Nederland was een direct gevolg van de introductie van nieuwe rechten voor buitenlanders in Nederland. Het autoritaire regime van Hassan II wilde voorkomen dat zijn onderdanen in het buitenland zich zouden ontwikkelen tot een politieke voorhoede, die een gevaar zou kunnen vormen voor het regime. In een toespraak maande de koning zijn onderdanen zich niet te bemoeien met politieke aangelegenheden die hen niet aangingen. Bovendien was Marokko bang dat integratie in de vestigingslanden zou leiden tot ontzetting en dus tot minder geldovermakingen. De uitspraken van de koning pasten in het Marokkaanse beleid waarin integratie van Marokkanen werd ontmoedigd. In het kader van dit beleid werd naturalisatie ook beschouwd als een teken van disloyaliteit ten opzichte van de Marokkaanse staat en koning. Het ontmoedigende beleid had effect. Marokkanen weigerden te poseren voor een foto op het moment dat ze hun stem uitbrachten, omdat ze bang waren voor sancties van hun landgenoten. Mustapha Sidali, redacteur van de Marokkaans-Nederlandse krant *Al Mizan*, zei dat een groot deel van de Marokkanen aan de oproep van de koning gehoor had gegeven. Hij vond dat jammer: 'In Nederland moeten wij ons ontwikkelen, hier ligt onze toekomst. Toen de uitspraak van Hassan bekend was, zag ik een tweedeling ontstaan in mijn omgeving. De mensen die niet gingen stemmen waren daarbij veruit in de meerderheid'.¹⁷⁰

Slechts 17 procent van de Marokkaanse kiesgerechtigden kwam opdagen.¹⁷¹ Voor de oproep van koning Hassan was een veel hogere opkomst onder Marokkanen voorspeld.¹⁷² In totaal was 38 procent van de buitenlanders die hun stem mochten uitbrengen ook daadwerkelijk gaan stemmen. De totale landelijke opkomst was 72 procent. Het verbod van koning Hassan beïnvloedde de opkomst, maar ook het gebrek aan 'eigen' kandidaten had gevolgen. De bemoeienis van koning Hassan II leidde tot Kamervragen.¹⁷³ Meerdere Kamerleden verklaarden dat de opmerkingen van de Marokkaanse koning grote paniek en onrust veroorzaakten in de Marokkaanse gemeenschap. Veel Marokkanen waren bang voor represailles tegen hun familieleden in Marokko indien de Marokkaanse autoriteiten erachter kwamen dat ze hun stemrecht hadden gebruikt.¹⁷⁴ Kamerleden Lankhorst (PPR) en Van Es (PSP) beschouwden de houding van de Marokkaanse koning als 'inmenging in Nederlandse nationale aangelegenhe-

den'.¹⁷⁵ In de Tweede Kamer maakte men zich grote zorgen over de gevolgen van de uitspraken van de koning voor de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving. Uit deze zorg blijkt de Nederlandse afwijzing van de bemoeienis van de Marokkaanse overheid met haar emigranten, en de angst dat deze inmenging de sociale cohesie binnen de Nederlandse samenleving zou ondermijnen. De Tweede Kamer, ondersteund door de ministers van Buitenlandse en Binnenlandse Zaken, stelde dat de sociale en politieke participatie in de Nederlandse samenleving en de ontwikkeling van een sterke culturele identiteit geen tegenstrijdig processen waren.¹⁷⁶ Dit standpunt laat zien dat in het politieke debat, zoals kenmerkend voor de jaren 1980, nauwe banden met het herkomstland en een nadruk op de culturele aspecten werden aangemoedigd, maar tegelijkertijd dat de inmenging door het land van herkomst bekritiseerd werd.¹⁷⁷ Door de binnen Europa vrij unieke introductie van het stemrecht voor buitenlanders riep de Nederlandse overheid een reactie van het herkomstland over zich af.

In de late jaren 1980 nam de kritiek op het beleid ten aanzien van etnische minderheden echter toe, met als resultaat hevige politieke debatten. De kritiek op het falende integratiebeleid versterkte omstreeks 1989 als gevolg van de Rushdie-affaire.¹⁷⁸ Na de publicatie van Rushdie's boek *Duivelsverzen* demonstreerden vooral Turkse moslims in Nederland en verbrandden boeken en poppen van Rushdie. Op dat moment klonnen linkse commentatoren, zoals Rinus Ferdinandusse, hoofdredacteur van *Vrij Nederland* in de pen, en verwoordden felle kritiek op het idee van integratie met behoud van eigen cultuur. Ferdinandusse schreef: 'Wat onze eigen 'moslims' betreft: tulband af, méédoen met ons en anders eruit'.¹⁷⁹ Wie de tulbanddragende moslims in Nederland waren, was in deze kritiek niet duidelijk. Gerrit Kromrij schreef in *NRC Handelsblad*:

Er werd een macht aan tijd en mankracht besteed aan meertalig onderwijs en jongerenwerk voor culturele, religieuze en etnische randgroepen [...] en wat is van dat alles de vrucht? De moslim-gemeenschap trekt en masse langs de straten, met woeste kreten als 'Rushdie dood, Allah groot'.¹⁸⁰

Deze kritiek kwam gedeeltelijk voort uit de vrees een emancipatiestrijd te moeten overdoen, zoals Pim Fortuyn het later bij herhaling verwoordde.¹⁸¹ In 1989 verklaarde een nieuw rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat er te weinig vooruitgang was geboekt in het economische en sociale domein en dat te veel aandacht werd besteed aan multiculturele vraagstukken en de subsidiëring van organisaties.¹⁸² De expliciete boodschap aan de regering was om minder op culturele rechten en voorzieningen te concentreren en meer op de verbetering van de arbeidsparticipatie en onderwijspositie van minderheden. De Nederlandse regering omarmde dit advies en zette een koerswijzing in. In de volgende paragraaf bespreek ik de verschuiving in beleid en welke gevolgen dat had voor het perspectief op banden met het herkomstland.

De jaren 1990-2010: roep om aanpassing

In de jaren 1990 heeft deze verschuiving in beleid geresulteerd in een nieuwe politieke agenda die niet langer gericht was op de groep, maar op individuen. De rege-

ring erkende dat een preoccupatie met culturele verschillen ‘echte’ problemen, zoals participatie op de arbeidsmarkt, ondermijnde. De WRR adviseerde de aandacht te verleggen van culturele factoren die de zwakke positie van migranten in de samenleving veroorzaakten naar sociaal-economische integratie.¹⁸³ Door de nadruk op sociaal-economische vooruitgang en de afwijzing van een te grote nadruk op culturele identificaties kreeg de oriëntatie op het herkomstland veel kritiek. Een sterke culturele of religieuze identiteit en de oriëntatie op het land van herkomst werden in toenemende mate gekoppeld aan een mislukte integratie in de Nederlandse samenleving. Met dit besef kwam er een einde aan de geïnstitutionaliseerde multiculturele samenleving, waarmee ook een halt werd toegeroepen aan de categorale benadering. Dit betekende een plotselinge verandering in de politieke debatten. Er kwam een sterkere nadruk op culturele aanpassing van migranten in de Nederlandse samenleving.

In de tweede helft van de jaren 1990 vond het politieke debat steeds meer weerklank buiten het parlement. In maatschappelijke debatten kwamen de culturele en religieuze verschillen tussen groepen naar voren. Frits Bolkestein, toenmalig fractievoorzitter van de VVD, bepaalde in sterke mate de publieke opinie door vraagtekens te zetten bij de verenigbaarheid van de islam en de westerse cultuur. Volgens Bolkestein belemmerde de islamitische achtergrond van migranten hun integratie in de Nederlandse seculiere samenleving. Om die reden verwierp hij de facilitaire ondersteuning van de overheid bij het opzetten van zelforganisaties door migranten. Eigen organisaties zouden de gebrekkige culturele aanpassing van minderheden in stand houden. Sociale problemen die zich voordeden in de samenleving werden meer en meer opgevat als een ‘botsing tussen beschavingen’.¹⁸⁴ Met name Marokkanen scoorden niet hoog in de integratiemonitors. Hun gebrekkige integratie werd in verband gebracht met hun sterke culturele binding en oriëntatie op het herkomstland. De banden van migranten met hun land van herkomst werden niet langer geïnstitutionaliseerd of aangestuurd door de Nederlandse overheid, maar werden voortaan ontmoedigd. Bovendien werd gewezen op de gevaren van een mislukte integratie van migranten voor de nationale soevereiniteit. De cultuur en het geloof van migranten, in het bijzonder moslims, zouden onverenigbaar zijn met de westerse waarden en een bedreiging vormen voor de westerse wereld. Voorheen werd het soevereiniteitsargument alleen gebruikt in het kader van inmenging door de landen van herkomst en hun mogelijke gevolgen voor de nationale stabiliteit.

In 2000 publiceerde Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* zijn artikel ‘Het multiculturele drama’ waarin hij pleitte voor een parlementaire enquête over het migratie- en integratiebeleid van de afgelopen decennia.¹⁸⁵ Volgens Scheffer hadden het bemoedigende migratiebeleid en het falende integratiebeleid geleid tot ongelijkheid, toenemende culturele segregatie en gevoelens van vervreemding van migrantengroepen tegenover de ontvangende samenleving.¹⁸⁶ Scheffer schreef over het sociaal onbehagen over de multiculturele samenleving en bepaalde hiermee de richting van het integratiedebat in de politiek en daarbuiten. Het was het begin van een woelige periode in de Nederlandse politiek, waarin politici, ook in Scheffers linkse kring, werden overvallen door onzekerheid over de resultaten van het migratie- en integratiebeleid van de afgelopen dertig jaar. Dergelijke gevoelens werden versterkt door internationale en nationale gebeurtenissen, zoals de aanslagen in New York en Washington op 11 sep-

tember 2001, de moord op Pim Fortuyn in 2002 en de moord op Theo van Gogh door een man met Marokkaanse wortels in 2004. Voor het eerst kreeg het loyaliteitsargument een belangrijke rol toebedeeld in het Nederlandse integratiebeleid. Migranten en hun nakomelingen moesten zich expliciet uitspreken voor de Nederlandse samenleving. De binding met de eigen cultuur werd als ongewenst gezien. Politieke partijen benadrukten dat migrantenorganisaties meer georiënteerd waren op de eigen culturele achtergrond dan op de Nederlandse samenleving, met een gefragmenteerde of mislukte integratie als gevolg.¹⁸⁷ De nadruk in de politieke debatten op de culturele verschillen tussen migranten en niet-migranten als een verklaring voor een (deels) mislukte integratie was nieuw. Het is opmerkelijk dat in diezelfde debatten het aandeel van de Nederlandse overheid in het in stand houden en stimuleren van culturele voorzieningen en eigen organisaties van met name Marokkanen in de jaren daarvoor nauwelijks erkend werd. De binding met de eigen cultuur die tot halverwege de jaren 1990 beschouwd werd als middel voor een geslaagde integratie, werd nu beschouwd als een rem op integratie.

Het nieuwe integratiebeleid met een sterke nadruk op assimilatie stond in schril contrast met de oproep van Frits Bolkestein (vvd) in 2004 aan de Marokkaanse koning om alle in Nederland wonende Marokkanen op te roepen zich aan de islamitische wet te houden. De directe aanleiding voor Bolkesteins oproep was de moord op filmmaker Theo van Gogh. De vvd'er wees erop dat de moordenaar van Van Gogh geïnspireerd was door de islam, en sprak de Marokkaanse koning aan op zijn verantwoordelijkheden als leider der gelovigen: 'Hij is vermoord door een 'moslim' met de dubbele Nederlands-Marokkaanse nationaliteit. De koning moet de Marokkanen laten weten dat de islam een moord nooit goedkeurt. Slechts een kleine minderheid buigt niet voor de wet. Voor hen, en voor hun verwanten, kan uw woord zwaar wegen en het verschil maken'.¹⁸⁸ De grootste politieke bezorgdheid gold de geringe culturele integratie van migranten en hun nakomelingen. Des te merkwaardiger was de oproep van Bolkestein, de belangrijkste pleitbezorger van dit nieuwe beleid, die Marokkanen in Nederland primair beschouwde als onderdanen van de Marokkaanse koning.

Een ander voorbeeld dat contrasteerde met de nieuwe beleidsdoelstellingen is de omgang met de toegestane en verboden Marokkaanse namenlijsten. De Marokkaanse namenlijst is een lijst met hoofdzakelijk Arabische voornamen die door de Marokkaanse overheid goedgekeurd zijn. Op deze wijze wil Marokko de Arabisch-islamitische identiteit van haar onderdanen, ook zij die in Nederland wonen, waarborgen. Een groot aantal Nederlandse gemeenten, waaronder Amsterdam, Haarlem en Almere, raadt Marokkanen in Nederland bij het inschrijven van hun kinderen aan één van deze voornamen te kiezen omdat dat problemen, bijvoorbeeld bij het opeisen van erfenissen, in Marokko zou voorkomen. Vanuit de politiek was er veel kritiek op de faciliterende rol van Nederland, omdat het de keuzevrijheid van Marokkanen zou beperken en de Nederlandse burgerlijke stand als verlengstuk van Marokkaans overheidsbeleid zou maken. Bovendien stellen mensenrechtenorganisaties dat de Marokkaanse namenlijst, waarop alleen Arabische namen prijken, discriminerend is voor Marokkanen met een Berberachtergrond die hun kind een Berbernaam willen geven.¹⁸⁹ Toen een Marokkaans-Nederlandse vader aangifte deed van de geboorte

van zijn zoon bij de burgerlijke stand in Haarlem, wees de dienstdoende ambtenaar, met de Marokkaanse namenlijst in de hand, de gekozen naam af. De ambtenaar wilde hem behoeden 'voor problemen met zijn autoriteiten'.¹⁹⁰ Deze twee voorbeelden illustreren de discrepantie, tussen wat de overheid beoogt en de praktijk van alledag die zich weinig aantrekt van de beleidsvoornemens. De Nederlandse overheid problematiseerde enerzijds beïnvloeding door het herkomstland, terwijl anderzijds Marokkanen werd aangerekend dat ze sterke banden onderhouden met hun herkomstland.

Personen- en familierecht

Omdat Marokkanen hun Marokkaanse nationaliteit niet kunnen opgeven ontstond er onduidelijkheid over de afstemming van het personen- en familierecht tussen Nederland en Marokko. Pogingen tot coördinatie tussen Nederland en Marokko werden vooraf gegaan door veel aandacht in pers voor gevallen waarbij een Marokkaanse man zijn vrouw of kinderen, die bij hem in Nederland woonden, tegen hun wil naar Marokko stuurde of na een vakantie in Marokko zonder paspoort achterliet. Een zaak die veel aandacht kreeg in de pers was die van Karima Ouchan. Zij werd in 1985 door haar vader naar Marokko gebracht tegen haar wil, sprong bij de overtocht tussen Spanje en Marokko overboord, werd gered en overleefde haar wanhoopsdaad. Door inzet van de leiding van haar school in Nederland en medeleerlingen kon ze terugkeren naar Nederland. Haar vader bracht haar kort daarop echter opnieuw naar Marokko, waar ze tegen haar wil twaalf jaar lang bleef voordat ze terugkwam naar Nederland.¹⁹¹ De Nederlandse overheid kon weinig voor Karima Ouchan doen, maar de zaak was wel aanleiding tot een jarenlang voortdurende poging tot overleg tussen Nederlandse en Marokkaanse autoriteiten over dubbele nationaliteit en de gevolgen daarvan voor het familierecht.

Marokko had in verband met dit type problemen eerder familierechtelijke verdragen gesloten met Frankrijk en België en wilde een soortgelijk verdrag sluiten met Nederland. Vanaf het begin van de jaren 1990 trachtte de Marokkaanse overheid met Nederland tot zo'n verdrag te komen. Het initiatief ging uit van het Marokkaanse ministerie van Justitie. De Marokkaanse overheid wilde dat Nederlandse rechters rekening hielden met het Marokkaanse persoonsrecht bij huwelijk, echtscheiding of voogdij.¹⁹² Midden jaren 1990 werd een *Commission mixte consultative* opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de Nederlandse en Marokkaanse ministeries van Justitie. Van Marokkaanse kant werd voorgesteld dat uitgegaan zou worden van een 'persoonlijk statuut'. Nederlandse rechters zouden – indien het iemand met Marokkaanse nationaliteit betrof – moeten oordelen naar Marokkaans recht. Op dezelfde wijze zou een Marokkaanse rechter een familierechtelijk conflict tussen Nederlanders steeds beoordelen aan de hand van het Nederlandse recht. Het deed er in principe niet toe wat mensen zelf wilden en evenmin waar zij hun gewone verblijfplaats hadden.¹⁹³ De Nederlandse overheid wees dit voorstel bij herhaling af vanwege de te grote invloed die de Marokkaanse overheid zo in de Nederlandse praktijk zou krijgen en vanwege internationale verdragen, die een dergelijk onderscheid verbieden.¹⁹⁴

In Nederland uitgesproken scheidingen werden door de Marokkaanse overheid niet erkend. Gescheiden vrouwen werden als nog steeds getrouwd beschouwd en indien ze een nieuw huwelijk sloten waren ze strafbaar wegens overspel. Huwelijken die in Nederland werden gesloten, zonder te voldoen aan de Marokkaanse regels, werden in Marokko als ongeldig beschouwd en de kinderen die uit die huwelijken werden geboren, werden als buitenechtelijk gezien. Er werden in de loop van de jaren 1990 oplossingen gevonden voor een deel van deze problemen. Mensen die in Nederland waren getrouwd konden bij de Marokkaanse ambassade of consulaten een *acte de reconnaissance* laten opmaken. Door deze erkenningsakte werd het voor de Nederlandse ambtenaar van de burgerlijke stand gesloten huwelijk ook naar het Marokkaanse recht geldig verklaard. Een dergelijke akte kan nog jaren na het Nederlandse huwelijk worden opgemaakt. Van deze mogelijkheid werd eind jaren 1990 en begin jaren 2000 jaarlijks enige honderden malen gebruik gemaakt. Op een vergelijkbare manier konden mensen die in Nederland waren gescheiden bij de Marokkaanse ambassade of bij de consulaten een erkenningsakte laten opstellen, mits beide partners bereid waren daaraan mee te werken. Van die mogelijkheid werd eind jaren 1990 driehonderd tot vijfhonderd keer per jaar gebruik gemaakt.¹⁹⁵ De invloed van deze mogelijkheden was gering, maar de formele banden tussen beide landen werden er wel door versterkt.

Minister Verdonk bezocht in 2005 Marokko om extra mogelijkheden te bespreken, maar dat leidde uiteindelijk tot weinig. Ze sprak met zes vrouwen die tegen hun zin in Marokko waren achtergelaten. Verdonk wees erop dat vrouwen met meerdere nationaliteiten een noodreisdocument konden aanvragen bij de Nederlandse ambassade of het consulaat op grond van het feit dat zij de Nederlandse nationaliteit bezitten.¹⁹⁶ Het was een weinig reële optie.

Op naar naturalisatiedag

In 2008 bracht een aantal incidenten met betrekking tot de (vermeende) bemoeienis van de Marokkaanse staat met Marokkanen in Nederland de parlementaire debatten over de ongewenste Marokkaanse inmenging in het leven van migranten opnieuw tot leven. Binnen een jaar was er de uitspraak van de Marokkaanse minister voor de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland dat 'de Marokkaanse gemeenschap in het buitenland beschouwd moet worden als de zeventiende provincie van ons land' (waarover meer in hoofdstuk 5), de arrestatie van een Nederlandse politiemans van Marokkaanse komaf wegens vermeende spionage voor Marokko, ophef over het bijwonen van een seminar onder het beschermheerschap van de Marokkaanse koning in Marokko van 35 Marokkaanse imams uit Nederland, de verwerping van de financiële blokkade die Marokko opwerpt (geld invoeren mag wel, geld uitvoeren niet), en verhitte discussies over de dubbele nationaliteit. Binnen deze politieke discussies werd nagelaten te vermelden dat Marokkanen niet de enigen zijn die hun nationaliteit niet kunnen opgeven en derhalve een dubbele nationaliteit hebben indien ze zich laten naturaliseren tot Nederlander (hetzelfde gold voor migranten uit 17 andere landen).¹⁹⁷

Naar aanleiding van de arrestatie van de van spionage verdachte Marokkaans-Nederlandse politiemans hield de Tweede Kamer een spoeddebat over de druk die de

Marokkaanse geheime dienst zou uitoefenen op Marokkanen in Nederland. Het kabinet en de Tweede Kamer reageerden verontwaardigd op de vermeende spionagepraktijken van de politiemans in opdracht van de Marokkaanse regering.¹⁹⁸ De zaak van de van spionage verdachte politiemans stond niet op zichzelf. Al in 2002 merkte de AIVD in zijn jaarverslag op dat 'Marokkaanse diensten direct of indirect trachten controle uit te oefenen op migrantengemeenschappen in ons land. De banden van de Marokkaanse inlichtingendienst zijn gericht op het onderkennen en in de gaten houden van oppositiegroeperingen die in Marokko verboden zijn. Daarnaast willen deze diensten processen van radicalisering onder de Marokkaanse migrantengemeenschap signaleren en tegengaan en aanslagen in het thuisland voorkomen'.¹⁹⁹ In een brief aan de Tweede Kamer schreven de ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken:

Door beïnvloeding door een andere mogendheid kunnen Nederlandse burgers beperkt worden in de uitoefening van hun grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting of vrijheid van vergadering. Dit is een wezenlijke schending van onze democratische rechtsorde en de soevereiniteit van Nederland.²⁰⁰

Als reactie op deze spionagezaak, en de protesten van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, werden twee medewerkers van de Marokkaanse ambassade in Den Haag teruggestuurd naar Marokko.

Op 25 oktober 2008 gingen 150 Marokkaanse imams uit Europa naar Marokko voor een conferentie die georganiseerd werd door het Marokkaanse ministerie van Islamitische Zaken. Dit ministerie valt onder de bevoegdheid van de Marokkaanse koning, Mohamed VI, die ook geestelijk leider is. In Marokko bestaat geen scheiding van religie en staat. Vanuit Nederland participeerden 40 imams, waaronder 9 die als geestelijk verzorgers werkten bij de Dienst Justitiële Inrichtingen. In de media ontstond veel ophef over dit bezoek. 'Marokkaanse imams uit Nederland door Marokko teruggeroepen voor instructies', kopte *Elsevier*.²⁰¹ De affaire bleef niet onopgemerkt in de Tweede Kamer, waar de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid onomwonden werd afgewezen.²⁰² De PvdA vond het 'bezwaarlijk dat de Marokkaanse minister van Islamitische Zaken zich opstelt als zendende instantie, en zich bemoeit met de godsdienstbeleving van Marokkanen in Nederland'.²⁰³ Naar aanleiding van Kamervragen stuurde de minister van Justitie, waaronder de Dienst Justitiële Inrichtingen valt, een brief waarin hij benadrukte dat de Nederlandse overheid zich niet bemoeit met de geloofsinhoud van religieuze instituties. 'Dat zou anders zijn, als een vreemde mogendheid via het kanaal van de religie invloed zou willen uitoefenen in Nederland en daarbij de grenzen van de wet zou overschrijden. Daarvan is in het onderhavige geval niet gebleken', aldus de minister.²⁰⁴ Bovendien benadrukte de minister dat er 'geen enkele indicatie bestaat dat de betrokkenen onder dwang naar Marokko zijn afgereisd voor instructies'.²⁰⁵

Een ander onderwerp dat de politieke (en publieke) gemoederen bezighield was de financiële blokkade die Marokko opwerpt voor Marokkanen in het buitenland. In de praktijk komt het erop neer dat Marokkanen die kapitaal hebben in Marokko, hun geld niet zomaar kunnen overbrengen naar Nederland. De fracties van CDA, PvdA, SP, VVD en GroenLinks vonden dat de regering opheldering moest vragen aan de Marok-

kaanse regering. Volgens PvdA-Kamerlid Dijsselbloem moest 'Rabat de migranten eindelijk vrij laten. Het is prima dat migranten binding hebben met het herkomstland, maar het moet altijd op basis van vrijwilligheid'.²⁰⁶ GroenLinks-Kamerlid Dibi refereerde aan de financiële blokkade als 'het zoveelste voorbeeld van Marokko's lange arm'.²⁰⁷ De zogenaamde 'lange arm van Marokko', hiermee wordt gerefereerd aan de Marokkaanse bemoeienis – goedschiks of kwaadschiks – met de Marokkanen in Nederland, dook, zoals nog zal worden beschreven al in de jaren 1970 op in politieke en maatschappelijke discussies. De lange arm had een lange geschiedenis. Uit de hoek van Marokkaanse migranten kwam ook kritiek op de financiële blokkade: 'De jacht van Rabat op de migranteneuro's is bijzonder schadelijk, want nu worden de Marokkaanse gemeenschappen in Europa, die economisch toch al kwetsbaar zijn, nog verder uitgezogen'.²⁰⁸

Deze voorbeelden laten zien dat alle Nederlandse politieke partijen de Marokkaanse inmenging nauwlettend in de gaten hielden en kritiek hadden op de 'lange tentakels van Marokko die diep zijn doorgedrongen in de Nederlandse samenleving'.²⁰⁹ Waar alle partijen het over eens waren, was dat 'deze lange termijn van Marokkaanse inmenging de integratie van Marokkanen hinderde, en dat degenen die in Nederland woonden vrij moesten zijn van enige invloed van de landen van herkomst'.²¹⁰ In dezelfde politieke discussies gebruikte de pvv de term loyaliteit ten aanzien van de integratie van migranten.²¹¹ De Nederlandse overheid problematiseerde over het algemeen de banden van Marokkaanse migranten en hun nakomelingen met hun herkomstland, omdat verondersteld werd dat deze verbondenheid een gebrekkige integratie in de hand werkte. Daar kwam bij dat de Nederlandse overheid de aanpassing aan de Nederlandse cultuur, maar ook normen en waarden, voorstond. Een oriëntatie op het herkomstland zou dit beleidsdoel ondermijnen. Een sterke binding met het herkomstland en de vermeende inmenging van de Marokkaanse overheid werden op één hoop gegooid. Dat ze de integratie van Marokkanen in de Nederlandse samenleving belemmeren werd overigens meer verondersteld dan bewezen.

De discussie over naturalisatie illustreert goed hoe politici een voortgaande oriëntatie op het herkomstland wilden tegengaan. Het kabinet-Lubbers liet in 1992 de afstandseis in de praktijk van de naturalisatieprocedure vervallen. Mensen die in principe wel afstand konden doen van hun oorspronkelijke nationaliteit, mochten er voor kiezen die te behouden. Het aantal naturalisaties nam sterk toe, ook onder Marokkanen, voor wie deze beleidswijziging weinig betekende omdat ze de keuze voor afstand volgens de Marokkaanse wet niet hadden. In 1995 kregen 13.400 Marokkanen de Nederlandse nationaliteit, een behoorlijk stijging in vergelijking met 1994 toen 8.100 Marokkanen een Nederlands paspoort kregen.²¹² In 2010 bezat 78 procent van de Marokkanen in Nederland zowel de Nederlandse als de Marokkaanse nationaliteit.²¹³ De stijging van het aantal naturalisaties was het door de overheid gewenste effect, maar verontruste vervolgens CDA- en VVD-politici die vonden dat het een indicatie was dat naturalisatie al te makkelijk was geworden. Politici vreesden dat naturalisatie los zou komen te staan van een gevoel van verbondenheid met Nederland. Desondanks werd in 1993 een wetsvoorstel ingediend waarin ook formeel het schrappen van de afstandseis werd neergelegd. Het uitgangspunt van het wetsvoorstel was: 'Nationaliteit heeft als belangrijk kenmerk de formalisering te zijn van een wezenlijke band met de staat

van die nationaliteit. Deze band kan velerlei inhoud hebben, kan van maatschappelijke, emotionele, culturele of economische aard zijn.²¹⁴ Tegelijkertijd meende het parlement: 'Nationaliteit is een uitdrukking van verbondenheid, niet van ondeelbare trouw. Omdat die verbondenheid van velerlei aard kan zijn, is het mogelijk dat een persoon met meer dan één land wezenlijk verbonden geacht kan worden'. Deze opvatting is in feite een erkenning van transnationale identiteiten en loyaliteiten. Het wetsvoorstel haalde het in de Tweede Kamer, maar werd in 1998 ingetrokken nadat het in de Eerste Kamer strandde.²¹⁵ De belangstelling voor de Nederlandse nationaliteit was bijzonder groot in de korte periode – tussen 1 januari 1992 en 1 oktober 1997 – dat de afstandseis niet gold.²¹⁶ De belangstelling nam vooral onder Turken af nadat het niet langer mogelijk was. Onder andere groepen bleef de belangstelling bestaan.

In 2003 voerde de Tweede Kamer opnieuw een debat over meervoudige nationaliteiten. Kamerleden Sterk (CDA), Nawijn (LPF) en Hirsi Ali (VVD) dienden een motie in en drongen aan op een wetswijziging waardoor zogenaamde alloctonen van de derde generatie uitsluitend nog de Nederlandse nationaliteit zouden kunnen bezitten.²¹⁷ Naar aanleiding van de motie verscheen in 2004 de notitie 'Meervoudige nationaliteit en integratie' van minister Verdonk (VVD), waarin gesteld werd dat meervoudige nationaliteiten in beginsel een belemmering vormen voor de integratie.²¹⁸ Het opgeven van de oorspronkelijke nationaliteit zou volgens de minister duiden op een succesvolle integratie en een sterke binding met de Nederlandse samenleving. De motie en het voorstel van minister Verdonk leidden tot uitgebreide debatten in de Kamer en de pers over het verband tussen loyaliteit en nationaliteit. Verdonk wees er overigens terecht op dat ontneming van de oorspronkelijke nationaliteit slechts mogelijk is door het land van herkomst. Nederland had in deze geen enkele juridische bevoegdheid en Marokko wilde aan een regeling op dit punt niet meewerken.

De regering introduceerde een 'naturalisatiedag', waarop het Nederlanderschap in een speciale ceremonie feestelijk werd gevierd. *Hoë* meervoudige nationaliteiten de integratie belemmeren bleef onbeantwoord in de notitie, en ook in de Tweede Kamer was weinig animo om het verband hiertussen nader te onderzoeken. In hetzelfde jaar pleitte de ChristenUnie voor een 'loyaliteitsverklaring' die getekend moest worden door migranten die de Nederlandse nationaliteit hadden aangevraagd.²¹⁹ Hieruit valt af te leiden dat sommige politici disloyaliteit en het ontbreken van gevoelens van verbondenheid met Nederland zagen als de centrale problemen van de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving.

In 2007 laaide de discussie over meervoudige nationaliteiten weer op. De pvv zette vraagtekens bij de loyaliteit van de staatssecretarissen Albayrak en Aboutaleb, die in het bezit zijn van dubbele nationaliteiten (Nederlandse en respectievelijk de Turkse en Marokkaanse), door een motie van wantrouwen tegen hen in te dienen.²²⁰ De Tweede Kamer verwierp de motie, maar het publieke en politieke debat over loyaliteiten en dubbele nationaliteiten was hiermee niet verstomd. Overigens wordt daarbij weinig aandacht besteed aan het punt dat Marokkaanse migranten hun nationaliteit niet kunnen opgeven, als ze dat zouden willen, en dat het Nederlandse pleidooi om die wetgeving in Marokko veranderd te krijgen een bemoeienis is met binnenlandse Marokkaanse aangelegenheden.

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe het Nederlandse overheidsbeleid de banden van Marokkanen met hun herkomstland heeft beïnvloed. Gelet op de literatuur over transnationalisme, waarin vestigingslanden geen belangrijke rol wordt toegekend, zou men verwachten dat de Nederlandse overheid weinig invloed had op de verbondenheid van Marokkanen met hun herkomstland. Het exploreren van de verschuivingen in de beleidsperspectieven en de gevolgen daarvan in de praktijk, laat echter zien dat de Nederlandse overheid in belangrijke mate de aard en de sterkte van banden van Marokkanen in Nederland met Marokko heeft beïnvloed. Gedeeltelijk gebeurde dat opzettelijk, gedeeltelijk niet.

De ondertekening van het wervingsverdrag in 1969 tussen Nederland en Marokko markeerde het begin van een hechte samenwerking waarin de banden tussen de beide overheden geleidelijk ontstonden. Dit had een weerslag op de banden die individuele Marokkanen hadden met hun land. De organisatie van de werving heeft geleid tot institutionalisering van banden met Marokko. De wervingsovereenkomst werd opgesteld voor nieuw te werven arbeiders, maar was ook van toepassing op reeds in Nederland aanwezige Marokkanen. Marokkanen die zich buiten de officiële werving om meldden bij de Nederlandse autoriteiten, moesten voldoen aan dezelfde volwaarden (blanco strafblad, overleggen van gegevens van de burgerlijke stand) als hun geworven landgenoten, en dat leidde voor alle Marokkanen in Nederland tot nauwe banden met de Marokkaanse autoriteiten en contacten in het land van herkomst.

Het voorbeeld van de organisatie van de kinderbijslag laat zien hoe de Nederlandse overheid de banden van Marokkanen met hun herkomstland institutionaliseerde. Vanaf 1973 kregen Marokkanen met een gezin in Marokko de kinderbijslag niet langer uitgekeerd in Nederland. Het geld werd overgemaakt naar een Marokkaanse overheidsinstantie in Marokko, *la Caisse Nationale de Sécurité Sociale*, die verantwoordelijk was voor de uitkering van de kinderbijslag. De maatregel werd geïntroduceerd om de fraude – bij de aanvraag van de kinderbijslag werden meer kinderen opgegeven dan het werkelijk aantal – tegen te gaan en gold alleen voor Marokkaanse en Spaanse arbeiders. De nieuwe regeling leidde tot grootschalige protesten, maar leidde ook (onbedoeld) tot sterke banden van individuele Marokkanen met de Marokkaanse overheid en Marokkaanse organisaties. Marokkanen moesten een bankrekening openen in Marokko en moesten bij fouten – dikwijls werd de kinderbijslag te laat of onvolledig uitgekeerd – aankloppen bij de autoriteiten in het herkomstland.

In de jaren 1970 domineerde de terugkeergedachte. Langdurige vestiging van arbeidsmigranten werd ontmoedigd en verbondenheid met het herkomstland werd positief geduid en aangemoedigd met de ‘terugkeerbonus’ en terugkeerprojecten. Behoud van de eigen culturele identiteit werd ook in de jaren die volgden aangemoedigd. Via het subsidiebeleid kregen migranten geld om hun culturele identiteit te behouden en te bevorderen. Migrantenorganisaties hoefden niet te voldoen aan strenge subsidie-eisen: hoe ‘Marokkaanser’ de activiteiten, hoe meer geld de organisaties kregen. De overheid probeerde met groepsspecifieke faciliteiten de sociaal-culturele emancipatie van migrantengroepen te verbeteren, maar versterkte onbedoeld het behoud van banden met Marokko. De subsidieverstrekking diende ook een ander doel:

via subsidies probeerde de Nederlandse overheid in contact te komen of te blijven met ‘migrantengemeenschappen’. Dit groepsdenken stelde de overheid in staat om migrantenorganisaties verantwoordelijk te houden voor de handelingen van individuele leden van die ‘migrantengemeenschap’. Subsidies werden dus gedeeltelijk gegeven vanuit ideologische motieven (ondersteuning van de multiculturele samenleving), en gedeeltelijk vanuit strategische motieven (denkend dat migrantenorganisaties beter uitgerust waren om ondersteuning te bieden aan de eigen achterban, en dat zij een aanspreekpunt konden zijn bij problemen). Via het subsidiebeleid werd, opnieuw gedeeltelijk onbedoeld, de binding met het herkomstland in stand gehouden.

Het beleid in de jaren 1980 vertoonde veel raakvlakken met het beleid in het voorgaande decennium, maar brak ermee op één punt: de permanente vestiging van migranten werd erkend en er kwam een beleid voor etnische minderheden, dat stoelde op ideeën omtrent economische, politieke, culturele en religieuze gelijkheid. De *Minderhedennota* onderstreepte dat migranten zich via een sterke culturele identiteit en ‘emancipatie in eigen kring’ succesvol moesten ontwikkelen in de Nederlandse samenleving. Een sterke culturele identiteit en de banden met het herkomstland werden belangrijk geacht, en versterking van die banden werd gebruikt als rechtvaardiging voor het integratiebeleid. Versterking van de etnische identiteit van minderheden heeft er aan bijgedragen dat etnische verschillen werden benadrukt, maar ook dat de oriëntatie op de cultuur van het herkomstland groter werd. Dat gold bijvoorbeeld voor het onderwijs in de eigen taal en cultuur dat gefinancierd werd door de Nederlandse overheid, en dat aanvankelijk bedoeld was als voorbereiding voor terugkeer naar het herkomstland en later ingezet werd als emancipatiemiddel.

Voor de problemen die ontstonden op familierechtelijk terrein, gedeeltelijk omdat Marokkanen hun nationaliteit niet kunnen opgeven, werd een oplossing gezocht in het opstellen van erkenningsaktes van huwelijken en scheidingen op Marokkaanse ambassades en consulaten in Nederland. Het was een oplossing die de uitkomst was van jarenlang overleg tussen Nederlandse en Marokkaanse medewerkers van de ministeries van Justitie. Een werkelijke oplossing voor de problemen bood deze constructie niet, maar de banden werden er wel door versterkt.

De Nederlandse overheid wilde tot de jaren 1990 migranten stimuleren hun eigen cultuur te behouden. In de periode erna werd een drastische omslag gemaakt en werd sterke binding met de eigen cultuur niet meer aangemoedigd, maar juist bestreden. De Nederlandse overheid creëerde de ‘transnationale mens’, maar zag hem vervolgens als de ‘marginale mens’. Hoe dient deze omslag in beleid inzake verbondenheid met het herkomstland, van aanmoediging naar ontmoediging, te worden geduid? De directe aanleiding waren de teleurstellende resultaten van het integratiebeleid. De geringe participatie op de arbeidsmarkt en in het onderwijs baarde velen zorgen. Er was onvrede over de multiculturele samenleving die als failliet of mislukt werd beschouwd zonder dat er werd gekeken naar het oorspronkelijke doel van het beleid. Om de integratieproblematiek aan te pakken werden nieuwe beleidsdoelen geformuleerd. Het nieuwe beleid richtte zich niet langer op de emancipatie van groepen, maar op de verbetering van de sociaal-economische positie van individuen. Hiermee kwam een einde aan het geïnstitutionaliseerde multiculturele beleid, en dus een einde aan het actief stimuleren van behoud van de eigen culture identiteit. Een sterke oriëntatie

op het herkomstland werd eerst gezien als oplossing voor maatschappelijke achterstand en later als veroorzaker van diezelfde achterstand. Aanpassing aan de Nederlandse normen en waarden werd beschouwd als een voorwaarde voor een succesvolle integratie. De sterke binding met het herkomstland werd in deze periode geconstrueerd als een beleidsprobleem, waarbij collectieve belangen (nationale veiligheid en sociale cohesie) op het spel stonden. Daarnaast was er een meer specifieke verschuiving betreffende de perceptie van Marokkanen: in politieke en publieke debatten was er in toenemende mate negatieve aandacht voor hun islamitische achtergrond. De islam, die steeds zichtbaarder werd in de samenleving en in debatten, werd gezien als bedreiging voor de liberale 'Nederlandse' principes, zoals scheiding tussen kerk en staat en gelijkheid van man en vrouw. In de tijdgeest paste ook de nadruk op integratie als een 'eigen keuze en verantwoordelijkheid'. De impliciete boodschap was dat maatschappelijke achterstand een keuze was: wie blijft vasthouden aan het herkomstland, kiest voor een marginale positie in de Nederlandse samenleving. In een brief aan de Tweede Kamer in 2011 verwoordde toenmalig minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Piet Hein Donner dit als volgt: 'Integratie is niet langer de verantwoordelijkheid van de overheid, maar van de migrant'.²²¹